

ԳՐՈՂԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԳԷՏԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Գուրգէն Մահարի – Գրիգոր Շահինեան)

Գուրգէն Մահարու նամակագրական հարուստ ժառանգութիւնից (հաւաքուած եւ ծանօթագրուած է աւելի քան 800 նամակ, որոնք սպասում են հրապարակման ժամին) ներկայացւում է համեստ մի նամակատուի: Հայաստանեան գրողներից Մահարին էր որ ունէր ամենայն սիրիւփայլ կապերը: Շահան Շահնուր, Համաստեղ, Արամ Հայկազ, Զարեհ Որբունի, Անդրանիկ Ծառուկեան, Մառի Աթմաճեան, Աւետիս Ալիքսանեան, Սիմոն Սիմոնեան, Կարիկ Պասմաճեան – մօտաւոր ցանկը սիրիւփայլ մտաւորականների, որոնց հետ նա ունէր տեւական նամակագրութիւն: Նրանցից շատերի մասին Մահարին գրել է ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ: Միանգամայն հակառակն է բէյրութահայ գրականագէտ եւ ուսուցիչ Գր. Շահինեանի պարագան: Վերջինս հեղինակն էր Սիրիւքում լոյս տեսած «սովետահայ» գրողներից մէկի մասին միակ մենագրութեան եւ այդ «մէկը» Գուրգէն Մահարին էր: Մենագրութիւնը կոչւում էր «Գուրգէն Մահարին վաթսունի հանգրուանին»: Լոյս տեսաւ 1964 թականին:

Առաջին քայլը գրականագէտինն էր: Դեռ մենագրութիւնը լոյս չտեսած, նա նոր տարուայ շնորհաւորական ուղարկեց հայաստանեան իր այցելութիւնից արդէն ծանօթ Գուրգէն Մահարուն, որին հետեւեց գրողի պատասխան-նամակը:

(Մահարու նամակները տպագրւում են դասական ուղղագրութեամբ: Մնացածում առաւելագոյնս պահպանուել են կողմերի կէտադրութիւնը եւ ուղղագրութիւնը, ինչն առանձին դէպքերում կարող է թողնել տարընթերցումների տպաւորութիւն):

ԳՈՐԴԷՆ ՄԱՀԱՐԻՆ – ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆԻՆ,

20 Յունուարի 1964 թուականի, Երեւան

Շատ սիրելի Գրիգորիս!

Նոր տարուայ շնորհաւորականդ¹ ստացայ մեծ ուրախութեամբ. շատ շնորհապարտ եմ, որ ինձ չես մոռացել:

Յօդուածներդ երեք մասերը կարդացի «Բազին»ի մէջ². յատկապէս երկրորդ եւ երրորդ մասերի մէջ ինձ համար անակնկալ, վերլուծական հետաքրքիր էջեր գտայ: Նորից շնորհապարտ եմ:

Եթէ «Բազին»ի խմբագիրներուն մէջ ծանօթ մարդ ունես, իմ անունից ինզրէ, թող մի օրինակ «Բազին» ուղարկեն ինձ. փոխարէնը կարող եմ ուղարկել իրենց ցանկացած գիրքը կամ հանդէսը: Թող ղրկեն տանս, քո ունեցած հասցէով: Ասոր համար ալ շնորհապարտ պիտի լինեմ... ստանալէն ետք:

Ձերմ բարեւներ: Քեզի միշտ կը յիշեմ: Ե՞րբ պիտի նորէն դաս:

Երեւանեան ողջոյններով՝ Գ. Մահարի

Հասցէս՝ ծրարի վրայ:

ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆԸ – ԳՈՐԴԷՆ ՄԱՀԱՐՈՒՆ,

29 Փետրուարի 1964 թուականի, Պէյրութ

Շատ սիրելի Գորդէն խան³.

Մեծ, մե՛ծ հաճոյքով ստացայ 20 Յունուարի ձեր նամակը, անմիջապէս կատարեցի ամսագրի առաքումին վերաբերող ձեր պատուէրը եւ երկա՛ր վայելեցի գրած իմ մասին ձեր ըսածները:

¹ Գր. Շահինեանի շնորհաւորականն ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը. «Սիրելի Գորդէն խան! Նոր տարին նոր ուրախութիւն ըլլայ ձեզի, գրականութեան հին սէր, պար ու երգ, եւ ձեր ու մեր հաճոյքին համար հասցնէ ձեզի մեր ափերը, Ամէն, Գրիգոր Շահինեան»:

² Խօսքն առաջաբանում յիշուած մենագրութեան առանձին գլուխների հրապարակման մասին է:

³ Գրական միջավայրում յայտնի էր, որ Չարենցը Մահարուն կանչում էր Գորդէն-խան:

Հոստեղէն եղած առաքումին փոխարէն բան ղրկելու պէտք չունիք: «Մեր մէջ խօսիլն աւելորդ է»⁴ նոյնիսկ նման փոխանակութեան մը մասին: Ամբողջ հաճոյքը ղրկողներունն է: Պէտք ունի՞մ աւելցնելու որ կրնաք, ամէն առիթով, ո՛րեւէ գրքի մասին գրել ինծի: Կը գտնեմ, կը ղրկեմ, կ'ուրախանամ:

«Մահարի»ս, ի՛մս, մամուլի տակ է՝⁵ Յոյս ունիմ ամիսէ մը հրապարակ կ'ելլէ արդէն: Առաջին օրինակը անշուշտ ձեզի կը հասցնեմ: Հիմակուընէ ներողութիւն կը խնդրեմ կարճատեսութեանս եւ հաւանական սխալներուս համար: Մէ'կ բանի կ'ուզեմ միայն որ հաւատաք. խորունկ սէրով եւ նոյնքան խոր անկեղծութեամբ գրած եմ: Մէկ բա՛ռ իսկ չկայ գիրքին մէջ, որուն ետեւ ամբողջ մտածումս եւ զգացումս չգտնէք: Խանդավառութիւնս անկեղծ է, անկեղծ են նա՛եւ վերապահումներս: Անշուշտ, պիտի ուզէի միայն խանդավառ տողեր գրել, բայց գիտէ՞ք վարդի եւ փուշի յաւիտենական առածը. մէկը առանց միւսին ո՛չ միայն անկարելի, այլեւ անբնական է:

«Ե՛րբ պիտի նորէն դաս», կը գրէք՝ չարութեամբ կարծես: Կարենայի՛ վաղը կու գայի: Սարոյեանի հերոսին պէս՝ «սիրտս լեռներն է»⁶: Կարօտով կը վերլիչեմ ձեր մէջ, ձեզի հետ անցուցած օրերս, որոնք՝ հակառակ ամէն ինչի՝ երջանկութեան օրեր եղան ինծի համար: Անցեալ, հեռաւոր երջանկութիւն...

Անցեալները Մանուէլը⁷ տեսայ, երկար խօսեցանք ձեր մասին: Հաւանօրէն դա՛րձեալ հանդիպինք: Եթէ կարենամ՝ գիրքիս երկրորդ մասին փորձերը պիտի ղրկեմ հետը, որպէսզի հրապարակ ելլելէ առաջ գաղափար մը ունենաք արդէն ամբողջութեանը մասին:

Մինչ այդ՝ վերջաբանիս վերջաբանը.

«Ժպտելով ալ կ'ապրի մեր գրականութեան մէջ որպէս ինքնուրոյն, մեծ գրող՝ Աճմոնց Գուրգէն, Նիցցայի Պարտիզպան. «Առաջին» ու «Վերջին» պոէտ, Սեւ Մարդու կենսադիր, անտա-

⁴ Վերապրումն է Յովհ. Թումանեանի հէքիաթներից չափածոյ տողի

⁵ Խօսքը նորից առաջաբանում յիշուած մենագրութեան մասին է:

⁶ Վերապրումն է Վ. Սարոյեանի «Իմ սիրտը լեռներում է» պիէսի

⁷ Խօսքը բէյրութահայ (ներկայումս՝ կանադահայ) բանաստեղծ եւ դրականորդէտ Մանուէլ Քէօսեանի մասին է: Այդ տարիներին նա ուսանում էր Երեւանում եւ Մահարու հետ ունէր մտերիմ յարաբերութիւններ:

յեւրի Գուրգէն խան, Հայոց գրական դաշտերի անկրկնելի Մահարի»⁸:

Ամէն:

Կարօտով, սէրով, ողջոյններով՝ Գ. Շահինեան

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

19 Մարտի 1964 թուականի, Երեւան

Սիրելի Գրիգոր աղա.

Նամակդ այսօր ստացայ: Որքան տանջալի է Համաստեղի նամակները կարդալը, այնքան հաճելի են քո եւ Շահնուրի նամակների ընթերցումը,– մարգարտաշար ձեռագիրներ: Համաստեղի ձեռագիրը կարդալէն աւելի պէտք է գուշակել, վերծանել աւելի չոտ...– Այս չի խանգարեր, որ ամէն անգամ սիրով եւ եռանդով լծուիմ այս վերծանման աշխատանքին եւ ստանամ նոյն, աւելի հաճելի դժուարութեամբ ձեռք բերուած հաճոյքը...

Արդ, կը գրե՛ս, սիրելիդ իմ Գրիգոր, որ իմ մասին գրած գիրքդ մամուլի տակ է եւ մէկ ամիսէն լոյս պիտի տեսնէ: Մէկ ամիսը երկար ժամանակ է, ես տասնեօթ տարի մամուլի տակ եմ եղեր եւ այնուամենայնիւ լոյս եմ տեսեր⁹: Միայն պիտի թելադրէի, որ գիրքդ առաքէիր ինձի Մոսկուայի հասցէով, որ է՝ Moskva, I-110, prosp. Mira 61, ap. 6 – ինձի¹⁰:

Շուտով չորս ամսով ընտանիքով Երեւանէն դուրս պիտի գամ ճամբորդութեան եւ «հանգստանալու»¹¹: Հանգստանալը չափերտեցի, որովհետեւ հանգստանալ չգիտեմ: Հանգստանալ կարելի է ա՛յն աշխարհում... իսկ այս աշխարհում պէտք է ապրել. առանց այն էլ շատ եմ ցաւում, որ օրուայ մէջ մի քանի ժամ ստիպուած եմ քնանալ... տեսա՞ր պարծենկոտիս...

⁸ Վերջաբանը կազմուած է Մահարու գործերի խորագրերից եւ խօսքերից:

⁹ Անկարկում է իր բռնադատութիւնը 1936-1954 թուականներին:

¹⁰ Այդ տարիներին Մոսկուայում բնակուող փիւռքահայ բանաստեղծ Աբրահամ Ալիքեանի հասցէն է: Մահարին նրա հետ ունէր մտերիմ յարաբերութիւններ:

¹¹ Մահարին ամառներն անց էր կացնում Բալթիկ ծովի ափին գտնուող Պալանկա հանգստավայրում՝ միջանկեալ կանգ առնելով Մոսկուայում եւ Վիլնիւսում:

Նորէն պիտի հարցնեմ առանց չարութեան, ե՞րբ պիտի գաս: Ասենք չեմ ուզում, որ հիմա գաս, որովհետեւ... աւելի լաւ է աշնանը,– երբ ես Երեւանում կը լինեմ:

Միշտ գեղեցիկ է Երեւանը, իսկ աշնանային Երեւանը դեր-գեղեցիկ է, ինչպէս գիտես:

Խորին շնորհակալութիւն ամսագիրների առաքման համար: Կանոնաւոր կը ստանամ:

Եթէ հետաքրքրուում ես գործերի մասին, արդ պիտի տեղեկացնեմ, որ պատրաստում եմ գործերի հինգհատորեակը: Երեք հատոր պատրաստ է. չորրորդը լինելու է «Այրուող այգեստաններ» վէպ («Ուտնաձայներ այգուց»¹² քեզ ծանօթ գործի շարունակութիւնը). իմ կարծիքով այս վէպը իմ ամենայայնուրէն գործը պիտի լինի: – Ինչպիսի՜ն,– կ'առէր Համաստեղը: Առանձին գրքովով տպւում է «Մեւ մարդը»¹³: Հետաքրքիր հատոր է լինելու վերջին, հինգերորդ հատորը (զանազան, երգիծանք, յօգուածներ եւլն.)¹⁴:

¹² Այդ գործն իրենից ներկայացնում է 1934 թուականին սկսուած եւ անուարտ մնացած «Գուրգէն խանի տոհմը» հրապարակումը եւ կազմեց «Այրուող այգեստաններ» վէպի առաջին չորս գլուխները:

¹³ Մահարու առաջին ճամբարային պատումը Պատմութեան առանձին հրատարակութիւնն ունէր իր պատմութիւնը Այն ընդգրկուած էր տպարան իջեցուած «Լուսթեան ձայնը» ժողովածուում, երբ 1962-ի ամսուը Մեծբալթիկա հասան անհանգստացնող լուրեր «Գրքի շուրջը դէշ աղմուկ կայ, հետաքրքրուի՛ր»,– դրեց նա գրականագէտ Շ. Շահրիկեանին Պարզուեց, որ ժողովածուի հրապարակումը կանգնեցուել է հէնց «Մեւ մարդը» պատմութեան համար: Նախատեսուել էր անգամ այն հանել ժողովածուից Մահարին արեց, ինչ կարող էր. «Այսօր մի նամակ ուղարկեցի ընկ. Զարոբեանին գրքի առեւանգման կապակցութեամբ... Բողոքեցի եւ խնդրեցի նրա վճարական միջամտութիւնը» (Հ. Սահեանին, 18 յուլիսի 1962թ.): Առաջիկայ օրերին ոչինչ չիոխուեց եւ օգոստոսի 12-ին Մահարին նորից դրեց Շահրիկեանին. «Գրքի հետ պատահածը (մանրամասնութիւնները քեզինից կը սպասեմ...) խից ինձ կայծակի նման Կարծեմ անցեալ տարի այս ձեռագրով նամակ չեմ գրել քեզ, Գրի՞շն է գողում, ո՛չ, մատներս են գողում. վիրաւորեցի գրքի հետ, գրքիս պէս...»:

Սակայն Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարին ուղղուած դիմումն անհետեւանք չմնաց: Գիրքը ոչ միայն լոյս տեսաւ նախատեսուած պատմութեան, այլեւ արժանացաւ տարուայ լավագոյն պատմութեան մրցանակին եւ ունեցաւ առանձին հրապարակում:

¹⁴ Նիւթերի առատութեան պատճառով Երկերի հինգերորդ հատորում ընդգրկուեցին ղեկարուեստական գործեր, Ի լրումն Երկերի՝ 2004 թուականին

Գրական հունձքը այս տարի հարուստ է. լոյս են տեսնելու Շիրազի, Վ. Դաթեանի, Հ. Սահեանի, Հր. Յովհաննիսեանի բանաստեղծական նոր գրքերը, այլ եւ Սիլվալի արձակը,– ակիւռ-քեան տպաւորութիւնները¹⁵: Ինչպէս տեսնում ես, ուրախալի շատ բան կայ:

Իսկ հիմա՝ բարի գիշեր: Ժամի 2-ն է: Խաղաղ, գարնանալին, երեւանեան գիշեր: Մինչեւ առաւօտ պիտի մեռնեմ, առաւօտեան յարութիւն առնեմ... Ո՞վ հնարեց այս քնելը...

Մեծ սիրով՝ Գ. Մահարի

Գրիգոր Շահինեանը – Գուրգէն Մահարուն,

7 Մայիսի 1964 թուականի, Պէյրուի

Սիրելի Գուրգէն խան.

Շաբաթ մը առաջ ղրկեցի գիրքս, մե՛ր գիրքը, Աբրահամի հասցէին: Կ'ենթադրեմ այս նամակի հասնելէն մէկ-երկու շաբաթ վերջը ձեռքերնիդ անցած կ'ըլլայ:

Սիրուն գիրք եղաւ, գեղեցիկ կողքով. ճերմակ, փառաւոր թուղթով, մաքուր տպագրութեամբ: Հարց է ի՞նչ չափով բովանդակութիւնը կը համապատասխանէ արտաքինին: Եւ այս մասին, ո՛րեւէ մէկէ աւելի ձե՛ր կարծիքը կարեւոր է:

Միշտ բարեացակամ չեմ եղած ձեր գործին հանդէպ. պէտք եղած տեղը (գոնէ ի՛մ կարծիքովս՝ պէտք եղած) քննադատութեան խօսք ըսած եմ կամ վերապահութիւն յայտնած: Բայց ոչ իսկ մէկ վայրկեան սէրս պակսած է ձեր ստեղծագործութեան ամբողջութեան, մա՛նաւանդ ինծի արժէքաւոր թուող մասերուն հանդէպ:

Ուրիշ առիթով ըսած եմ, կը կրկնեմ: Ո՛չ յաւակնոտ եմ, ո՛չ ալ փառասէր: Մէկու մը մասին երբ կը գրեմ՝ ներքին պահանջի մը գոհացում տալու կը ձգտիմ միայն եւ չեմ մտածեր թէ կարեւոր բաներ կ'ըսեմ: Մէ՛կ արժանիք միայն կատաղօրէն

լոյս տեսաւ Մահարու «Երգիծանք եւ հումոր» ժողովածուն: Յօդուածները, գրախօսականները եւ ակնարկները կազմուած են, ծանօթագրուած եւ նոյնպէս սպասում են իրենց ժամին:

¹⁵ Խօսքը Ս. Կապուտիկեանի «Քարաւանները դեռ քայլում են» (1964) գրքի մասին է:

իմա կը նկատեմ. անկեղծութիւնը, բացարձակ, անկաշառ անկեղծութիւնը: Կ'ենթադրեմ ուրիշ առաւելութիւն մըն ալ ունիմ, որուն մասին կէս-կատակ կէս-շիտակ խօսած ենք Շրեւանի մէջ. բարութիւնը: Ուսումնասիրութեանս առարկայ հեղինակին հանդէպ մի'այն լաւ զգացումներ կը սնուցանեմ եւ ի'սկապէս կը ցաւիմ, բառի գրեթէ Ֆիզիքական իմաստով, երբ կը տարուիմ նաեւ բացասական կարծիք ձեւակերպելու:

Այս բոլորի պատճառով ալ՝ համեստօրէն պիտի ուրախանամ, եթէ մարդիկ արժէք մը տեսնեն գիրքիս մէջ, մանաւանդ դո՛ւք, գնահատէք զայն: Բայց միայն ա'յլքան: Ձեր գործը պէտք է օր մը գտնէ իր արժանաւոր մեկնաբանը. իմ տուածս սէրի եւ յարգանքի տուրք մըն է: Եւ իբր այդ՝ աւելին սպասելու իրաւունք չունիմ անկէ:

Ուրիշ կարեւոր բան մըն ալ ըսեմ ձեզի: Այս գիրքը անկախաբար իր արժէքէն սիրելի է ինծի նաեւ ուրիշ պատճառով մը: Անցած ամառ, երբ անոր շարադրութեամբ զբաղած էի, կը գտնուէի հոգեկան անկրելի տագնապի մը մէջ: Կորսնցուցած էի կեանքս իմաստաւորող կռուան մը եւ ա'լ հաճոյք չէի ստանար կեանքէն: Այս գործը այդ օրերուն լեցուց հոգիիս պարապը, փոխարինեց փլած իմաստը կեանքիս, դարձաւ պայքարի նոր միջոց ու նպատակ: Ու ես, որ կրկնակի amateur¹⁶ մըն էի առաջ, անցած ամառ աւելի ամուր կապուեցայ գրականութեան ու գրադատութեան: «Պարապ վախտի խաղալիք»ը¹⁷ դարձաւ իսկական կոչում, անտեղիտալի պահանջ:

Կը տեսնէ՞ք ինչե՞ր կը պարտիմ ձեզի, ճիշտ է՝ անուղղակիօրէն: Հիմա չէք զարմանար որ ձեզի զրկած օրինակը մակադրած ըլլամ «Զբոյդ եւ քոյոց քեզ մատուցանեմ»: Այդպէս է կրկնապէս:

Այսպէս բաներ, սիրելի՛ Գուրգէն խան:

Անկեղծ սէրով՝ Գրիգոր Շահինեան

¹⁶ Սիրող, ոչ մասնագէտ (Ֆրանս.)

¹⁷ Վերապրուկն է Խ. Աբովեանի յայտնի ստեղծագործութեան

Գուրգեն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

9 Յուլիսի 1964 թվականի, Պալանկա

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա!

Ալիքեանի հասցեով ուղարկած գիրքդ եկաւ ինձ գտաւ Բալթիկ ծովի ափերին, ուր ահա գտնւում եմ իբր երկու ամիս հանգըստանալու, անհանգստանալու, աշխատելու եւ չաշխատելու համար...

Գիրքը գրել ես սիրով եւ սրտով. փորձով գիտեմ, որ այն, ինչ գրւում է սիրով եւ սրտով, չի կարող ձախողել: Շատ էջերի վրայ ինձ գտայ եւ ճանաչեցի, անկախ այն հանգամանքից թէ քննադատական էջեր էին, թէ՞ գնահատական...

Որքան բախտաւոր եմ որպէս արձակագիր, ճիշտ այդքան եւ դուցէ մի քիչ աւելի դժբախտ եմ, որպէս բանաստեղծ. իմ քննադատները, քեզ հետ, փայլուն խօսքեր եւ դրուատումներ չեն խնայել ինձ: Բայց ես շարունակում եմ մնալ այն համոզման, որ իմ բանաստեղծութիւնը դեռ չի գտել իր քննադատողին եւ գնահատողին¹⁸...

Այդպէս չէ արձակը: Յատկապէս դու, սիրելի Գրիգոր, շատ փակ դռներ ես բաց արել իմ արձակի մասին խօսելիս, անգամ ինձ համար անակնկալ դռներ: Շնորհակալութիւն այդ մեծ փայելքի համար: Շնորհակալութիւն:

Ինձ առանձնապէս եւ յատկապէս ուրախութիւն պատճառեց այն փաստը, որ դու ճանաչել ու գնահատել ես «Ոտնաձայները»:

¹⁸ Իր պոեզիայի թերագնահատման մասին Մահարին գրել է Շ. Շահնուրին. «Եթէ ես արձակ չունենայի, այո, իմ չափածոն պիտի գնահատուէր ըստ արժանւոյն, բայց իմ արձակը... խիստ լեզուով ասած՝ իմ արձակը եղաւ բանաստեղծութեան գերեզմանափորը»: Սակայն բացի ստեղծագործական բազմաթիւութիւնից, կար թերագնահատման այլ պատճառ եւս: Անվիճելի է, որ ոչ մի բանաստեղծ չի գրում հաւասար ուժի բանաստեղծութիւններ: Մահարու բանաստեղծական ժողովածուները կամ վերաբերել են նրա ստեղծագործական առանձին շրջաններին, կամ ամփոփել են տուեալ պահի համար նախկին ողջ վաստակը: Հրապարակի վրայ չկար այն հատընտիրը, որը կ'առանձնացնէր միայն գործերը եւ յաւելւում պատշաճի կը ներկայացնէր դրանք ընթերցողին: Միայն 2004 թվականին լրացուեց այդ բացը, երբ գրախանութներում յայտնուեց «Առանձնական» ժողովածուն:

Այդ «Ուտնաձայներ»ն սկիզբն են իմ «Այրուող այգեստաններ»ը ծաւալուն վէպի, որի վերջին գլուխներն են հիմա գրում: Յոյս ունեմ, որ գալ տարի պիտի տպուի վէպը եւ այն ժամանակ... (Թո՛ղ յիշորտամ) այս վէպն այնպիսի ստուեր պիտի նետի իմ ամբողջ գրականութեան վրայ, ինչպէս իմ արձակը... բանաստեղծութեանս վրայ... նասը՞լ...

Ոչ միայն ինձ, բոլոր կարգացողների վրայ գիրքդ թողել է շատ լաւ եւ փայլուն տպաւորութիւն: Այս են վկայում Հայաստանից ինձ հասած արձագանքները: «Գրական թերթ»ը պիտի գրի գրքիդ մասին: Այսօր մի նամակ ստացայ գրականագէտ Վարադ Առաքելեանից, որին ես խօսքով անուանում եմ Վայրադ Առաքելեան¹⁹. ահա թէ ինչ է գրում նա.—

«...Շտապում եմ քեզ ուրախացնել: Գրադարանում պատահմամբ ձեռքս ընկաւ Գրիգոր Շահինեանի մի գեղեցիկ գիրքը՝ նուիրուած ձերդ մեծութեան (այս Վայրադն ինձի Վազգէն Ա-ի հետ կը շիրթէ...— Գ. Մ.) ստեղծագործութեան քննութեանը եւ 60-ամեակին: Ինչ-որ կարդացի, վեր է ամէն դոկասանքից: Անպիտանը (անպիտանն ինքն է...— Գ. Մ.) այնպէս է հասկացել քեզ եւ այնպէս է վերլուծել, որ ինքդ քեզ այդպէս լաւ չես ճանաչի երեւի, իսկ վերլուծել ի հարկէ չես կարող (կեցցե՛ս, Վայրադ...— Գ. Մ.): Գրական գործունէութիւնդ բաժանել է հինգ շրջանների: Կարեւորն այն է, որ ամէն տող գրուած է սիրով եւ սրտի թրթռումով եւ մանաւանդ շատ խելօք մարդու դատումներով: Ուղղակի նախանձելի է գրում շանորդին (ինքն է...— Գ. Մ.), կարծես ստեղծուած է գեղարուեստական երկ վերլուծելու համար եւ ոչ թէ մերոնց նման: Գրականագէտ են, քննադատ են եւ չգիտեմ էլ ինչ են, բայց երկ ու բանաստեղծութիւն վերլուծել, բնութագրութիւններ տալ չեն կարողանում, կամ աւելի ճիշտը՝ չգիտեն: Յուսով եմ, որ այս մասին առաջինը ես եմ քեզ ուրախացնում...» եւլն..:

Նամակ աւելի նոյնպէս Համաստեղէն. իր գեղեցիկ եւ մարդարտաշար (°) նամակով, ձեռագրով՝ ինձ կ'ուրախացնէ: Այս մարդիկ կարծում են, որ ես աշխարհից դուրս մարդ եմ: Վանեցիներ-

19

Առաքելեան Վարադ (1910-2003), լեզուաբան եւ բանասէր: Յայտնի է նրա մերժողական վերաբերմունքը «Այրուող այգեստաններ»ի նկատմամբ «Հայրենասիրական» դիրքերից, որի համար Մահարու նամակներում ստացել է նաեւ Վարակ անունը:

րի ասածին պէս՝ «Ժամից ես եմ գալիս, "տէր ողորմեա" նրանք են ասում»:

«Բաղին»ին շնորհակալութիւն «Գիշեր»ս լուսաւորելու համար: Շնորհակալութիւն դոկտորին, իր բարձր գնահատութեան համար. Ֆոլքնըր, Հէմինգուէյ՝ ոչ, բայց Գուրգէն Մահարի մը ըլլալ հաստատապէս որոշեր եմ²⁰:

Նամակիս պատասխանէ Աբրահամի հասցէով. Վիլնո պիտի անցնեմ, Մոսկուա պիտի քաշ գամ (հետո ըլլայիր...) Օգոստոսի 20-ին Երեւան լինելու համար:

Զերմ սիրով քո՝

Գուրգէն Մահարի

Գրիգոր Շահինեանը – Գուրգէն Մահարուն,

31 Օգոստոսի 1964 թուականի

Սիրելի Գուրգէն խան.

Զեր վերջին նամակը խոր հաճոյք, իսկական գեղարուեստական վայելք տուաւ ինծի: Կենդանի էր, սրամիտ, հիւթեղ՝ ձեր դրականութեան պէս, իմ թերագնահատած քերթողութեան եւ շատ սիրած արձակին նման... Հազա՛ր շնորհակալութիւն:

Շնորհակալութիւն նաեւ իմ գրածիս վերաբերող եւ ինքնուսիրութիւնն շոյող հատուածներուն համար: Անշուշտ անձնա-

²⁰⁾ 1964թ. լոյս տեսաւ Մահարուն «Գիշերը» պատմութեամբը («Գրական թերթ», թիւ 16), ինչի առիթով «դոկտորը», «Բագինի» աշխատակից, թատերագէտ եւ գրականագէտ Բարգէն Փախազեանը (1915-1990) անձնական նամակով զգուշացրեց. «Առիթ ունեցայ կարդալու Գ. Մահարիի «Գիշերը» «Գրական թերթի» ալտուղ հասած վերջին թիւին մէջ, Գլուխգործոց մը զոր ըմբռնեցի: Կրնամ ըսել, որ առաջին անգամն է կը հանդիպիմ իր քով եւ անշուշտ զինք չըմբռնող հեղինակներուն մէջ միջազգային առումով գրական, արուեստի էջերու մաքուր գրութեամբ, տող առ տող, պատկեր առ պատկեր, ապրում առ ապրում իրաւ գրականութիւն մըն է: Հայկական Ֆոլքնըր մը, Հէմինգուէյ մը կ'ըլլար Մահարին, եթէ այդ ձեւով, այդ հարազատութեամբ վէպ մը կերտէր, անշուշտ այդ իրաւութեամբ եւ ազատութեամբ Յամեսայն դէպի այդ էջերը կը մտնէ ինձի համար գլուխգործոց էջեր: Ամսագիրը նոյն տարուայ թիւ 6-ում արտատպեց պատմութեամբը:

կան արժանիքներս անգիտանալու չափ համեստ չեմ ես, բայց անկեղծորեն, նուազ շուայլ իմ գնահատանքիս մէջ կան Վարդա Առաքելեանները: Եւ սուտ խօսած կ'ըլլամ, եթէ ըսեմ որ նոյնիսկ չափազանցուած գովեստները հաճոյք չեն պատճառեր ինծի: Մարդ եմ, ի վերջոյ, այսինքն շոյանքը սիրող կենդանի...: Մէ'կ բան կայ, սակայն, որ արդար ուրախութիւն կը պատճառէ ինծի. ձեր գնահատութիւնը: Ի վերջոյ հեղինակը ինքն է ամէնէն իրազեկ դատաւորը իր մասին գրուած լաւին ու վատին: Անշուշտ, պիտի ուզէի որ նա'եւ ձեր քերթողութեան մասին ձեր համամտութիւնը վայելող դատում կատարած ըլլայի, առանց համոզումներու եւ զգալու կերպիս դաւաճանելու: Զէ ստացուած, ինչպէս սովորութիւն ունիք ըսելու հայրենիքի մէջ: Պատճառը զոյգ է, գրած էի արդէն Աբրահամին: Նախ՝ ես պէտք է աւելի լաւ ճանչնայի ձեր բանաստեղծութեան բնական միջոցաւորը, այսինքն ընկերային եւ անհատական պայմանները, որոնց մէջ «քերթած» էք. եւ յետոյ՝ զգալու տարբեր կերպ ու չափ ունենայի: Իմ կըրթութիւնս ֆրանսական է եւ առհասարակ արեւմտեան: Իսկ արեւմտեան կողմն աշխարհի՝ հսկայ յեղաշրջում տեղի ունեցած է քերթողութեան կալուածին մէջ. իմ ճաշակս եւ ըմբռնումներս կըրթուած են այդ յեղաշրջումի լոյսին տակ:

Ներկայիս կ'աշխատիմ նոր մենագրութեան վրայ՝ նուիրուած Լեւոն Շանթին: Պատրաստական աշխատանքը բաւական առաջացած է, բայց չպիտի կարենամ այս ամառ աւարտել ամէն ինչ: Երկու շաբաթէն պիտի մեկնիմ Պարսկաստան, ուր հրաւիրուած եմ երկու դասախօսութիւն տալու գրական նիւթերու շուրջ: Կրնայ պատահիլ որ անոնցմէ մէկը վերաբերի ձեզի շատ ծանօթ եւ ինծի շատ սիրելի խանական ստեղծագործութեան մը...

Պարսկաստանէն վերադարձիս պիտի միաճուրճիմ դպրոցական գործերու մէջ: Ուրախ պիտի ըլլամ եթէ շաբաթը քանի մը ժամ կարենամ յատկացնել գրական աշխատանքի, այսինքն ամառուան մէկ օրուան աշխատանքը եթէ կարենամ մէկ շաբաթէն իրադործել: Եւ ըսել որ երջանիկ մահկանացուներ կան, որոնք ամբողջ ցերեկը գրականութեան յատկացնելէ վերջ՝ քունի տրամադրուած ժամանակէ երկարութենէն կը գանգատին...:

Այսքանը՝ իմ ու ձեր մասին միաժամանակ. Իսկ առանձնապէս ձեզի վերաբերող ի՞նչ նորութիւն: Ե՞րբ պիտի կարդանք «Ուռնաձայներ»-ու շարունակութիւնը: Քսան Օգոստոսին Երեւան պի-

տի ըլլայիք. նոր ծրագիրներ ունի՞ք, թէ՞ միեւնոյն գործին վրայ կ'աշխատիք եւ երկերու հրատարակութեամբ կը զբաղիք:

Սրտագին բարեւներս փոխանցեցէք ձեզի եւ ինծի սիրելի մարդերուն եւ իմ կողմէս շնորհակալութիւն յայտնեցէք ձեր Վալ-րագին, իր ա'յնքան համակրելի դատումին համար: Կը ցաւիմ որ հոն եղած ատենս չծանօթացայ իրեն, թէեւ փափագեցայ եւ փորձեցի: Իրեն մօտ մարդիկ, որ ինծի ալ մօտեցած էին, փորձեցին հանդիպում մը կազմակերպել, բայց չյաջողեցան: Երեւան չէր այդ օրերուն:

Յարգանքներս տիկինին եւ հպատակէ բարեւներս ձեր խա-նութեան:

Շատ սիրով՝ Գրիգոր Շահինեան

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

24 Դեկտեմբերի 1967 թուականի, Երեւան

Սիրելի Գրիգոր աղա!

Կարծում էի, որ զիս մոռցեր ես²¹: Ամանորեան քարթի²² եկաւ հերքելու համար ամբարիշտ մտքերս: Շնորհակալութիւն: Շնորհակալութիւն:

Պարբերականիդ²³ մասին միայն լսել եմ եւ կարդացել, իրեն չեմ տեսել, ինչպէս չեմ տեսել Հովիվուդի աստղերին:

Այս տարի այնքան զբաղուած եմ, որ ահա չորս ամիս է, ինչ կը մտածեմ Մշակույթի կոմիտէ երթալ, ընթերցարանը մըտնել եւ տեսնել ի՞նչ կա՞յ-չկայ... – չեմ կարող: Կը կարծէի, թէ ուրքան ծերանամ, այնքան պիտի թեթեւանամ, – ճի՛շտ հակառակը...

²¹ Գր. Շահինեանի վերջին նամակից յետոյ Մահարին ուղարկել էր նրան «Այ-րուող ալգեստաններ» վէպը եւ սպասում էր գրականագէտի արձադանքին:

²² Գր. Շահինեանն ուղարկել էր իր աղջկայ լուսանկարով Ֆրանսայեզու մի քարտ, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Սիրելի Գուրգէն խանին, մեր Շաղիկը, որ Ֆրանսերէն մաղթանքը ներկայացնելու դալարը ըրեր է կը ցանկանայ վերանորոգ կենդանութիւն եւ ծրագիրներու յաջողութիւն: Ես ալ, տրուալ ծառայ Շաղիկի եւ բոլոր Շաղիկներուն կը մաղթեմ գործոց բարեաց յաջողութիւն եւ «Ահեկան»ի ընկալում՝ մարդավարի մարդուն ձեռքով, փուշտե-րու միջամտութենէն ձերբազատ: Ամէն»:

²³ Խօսքը 1966 թուականից Բէյրութում լոյս տեսնող «Ահեկան» եռամսեայ պար-բերականի մասին է, որի խմբագիրն էր Գ. Շահինեանը:

Գրէ, սիրով կը պատասխանեմ. եւ մի խնդիր. եթէ իմ մասին գրած գրքէդ մի օրինակ ունես, ղրկէ: Վէպս քեզի ղրկեր եմ իմ մակագրութեամբ եւ Մշակութային կոմիտէի փօստով: Ստացե՞ր ես: Գրէ, ի՞նչ կ'ուզես ղրկեմ: Ինչո՞ւ չերեւացիր այս տարի: Իսկ գալ տարի՞...

Ամանորեան փոխադարձ ջերմ ողջոյններով՝

քո՝ Գ. Մահարի

Գրիգոր Շահինեանը – Գուրգէն Մահարուն,

31 Յունուարի 1968 թուականի, Պէյրութ

Սիրելի Գուրգէն խան.

Հաճոյքով ստացայ ձեր վերջին հեռագրանման նամակը: Այդ ալ բան մըն է, տարիներու լռութենէն ետք: Ըսենք զարմանալու շատ բան չկայ. «Լռութեան ձայն»²⁴ հեղինակն էք ի վերջոյ...

Գիրքս («Մահարի»ս պիտի ըսէի...) ղրկած եմ արդէն: Հասած ըլլալու է մինչեւ հիմա: Ձէի գիտեր որո՞ւ համար է՝ չմակագրեցի: Անշուշտ ձեր գիրքը ստացած եմ ժամանակին: Երդում չեմ ըներ անշուշտ, բայց կը կարծեմ որ անկէ վերջ ձեզի գրեցի եւ ըսի ստացած ըլլալ: Վերապահութիւններ ունիմ, բայց հետաքրքրական կը գտնեմ: Իսկ առաջին մասը ո՛ւղղակի հիանալի է: Կ'երագեմ օրին մէկը ուսումնասիրութիւն մը գրել, որուն մէկ մասը վերաբերի «Այգեստաններ»ուն: Չարենցի «Երկիր Նայիրի»ն, Բակունցի «Կեորէս»ը եւ «Այրուող այգեստաններ»ը՝ իրենք իրենց մէջ եւ իրարու հետ համեմատած ուսումնասիրուած: Տեսնենք: Ժամանակ պէտք է եւ աղբիւր: Երկուքն ալ հիմակուհիմա կը պակսին ինծի:

Անշուշտ հոյակապ կ'ըլլար ամառ մը գայի դարձեալ եւ հոն աշխատէի: Միասին ալ կը զրուցէինք երկարօրէն: Գիտեմ որ Չարենցը եւ Բակունցը շատ մօտ եղած են եւ կը մնան ձեզի: Ես նոյնիսկ կը մտածեմ, որ Բակունցին եւ ձեր նման գիրքեր գրելու որոշումը պատահական չէ. «Երկիր Նայիրի»ն պէտք է գրդիչի դեր խաղացած ըլլայ. հաւանական է նաեւ որ իրարու հետ խորհրդակցած ըլլաք՝ գրելու սկսելէ առաջ:

«Գրէ, կ'ըսէք, ի՞նչ կ'ուզես, ղրկեմ»: Իմ ուզածս դժուար կը գտնուի, բայց եթէ յանկարծ պատահեցաւ գտաք՝ ղրկեցէք, շնոր-

²⁴ Այդպէս էր կոչում Մահարու արձակ գործերի ժողովածուն (1962)։

հակալ կ'ըլլամ: Սովետահայ գրականութեան երկհատոր պատմութիւն մը կայ, որուն խմբագիրներէն մէկը Սուրէն Աղաբաբեանն է: Բ հատորը ունիմ, առաջինը չունիմ: Եւ գիտեմ որ հրապարակի վրայ չկայ: Հիմա, Գուրգէն խանեան շնորհով մը եթէ ձեռք ձգէ՞ք՝ լաւ. այլապէս՝ մոռցէք:

Հայկազեան գոլէճէն կը գրեմ: Տղոց գրաւոր հարցաքննութեան նիւթ տուած եմ (Բակունց, Օշական եււն.), ես ալ առիթէն կ'օգտուելիմ ձեզի հետ զրուցելու համար:

Ես գալու կու գամ օր մը: Դո՞ւք երբ պիտի գաք Լիբանան:

Ձեռմ բարեւներ ձեզի եւ բոլոր ծանօթներուն, յատկապէս Պարոյրին: Շան պէս կարօտացած եմ ձեզ եւ Երեւանը: Լաւ կ'ըլլար, գարնի, երեքով դարձեալ Արազիլ²⁵ երթայինք, խմէինք ու խօսէինք²⁶...

Անկեղծ սիրով՝ Գրիգոր Շահինեան

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

8 Մարտի 1968 թուականի, Երեւան

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա՛

Նամակիդ պատասխանը ուշացուցի: Վերջերս ինձ հետ պատահեց ծանր դժբախտութիւն: Մահացաւ ինձմէ փոքր եղբայրս, խորէնը²⁷: Կամայ-կամաց ինձ գտնում եմ եւ առաջին գործս է պատասխանել անպատասխան մնացած նամակներին եւ առաջին հերտասխանել անպատասխան մնացած նամակներին եւ առաջին հերտասխանել ինձ հետ սիրեր, դու էլ թող այդ «ձեր»ն ու «դուք»ը...), թին քեզ («ձեր»ը չեմ սիրեր, դու էլ թող այդ «ձեր»ն ու «դուք»ը...), չնորհակալութիւն յայտնելու նախ եւ առաջ մենագրութեանդ համար, զոր ստացայ ժամանակին եւ նամակիդ համար, ուր կը խընդունես դտնել քեզ համար «Խորհրդ. գրականութեան» առաջին հա-

²⁵ Նկատի ունի Երեւանի «Արազիլ» սրճարանը:

²⁶ Դժուար թէ իրականաբար այդ ցանկութիւնը Պ. Սեւակը թշնամացել էր Մահարուն՝ նրա «Մնայուն յաղթանակներ եւ ժամանակաւոր պարտութիւններ» գրախօսականի համար («Գրական թերթ», 1964, թիւ 4)։ Չնայած դրան, վերջինս պահպանեց առաջին, մեծին բնորոշ բարեացակամ վերաբերմունքը դէպի Սեւակը։ Մահարի-Սեւակ գրական կապերի մասին տես «Այրուող այգիներ» գիտական հրատարակութիւնը (Երեւան, 2004)։

²⁷ Խորէն Աճեմեան (1905-1968), 20-ական թուականներին յայտնի բանաստեղծ։ Հետագայում տեղափոխուեց Մոսկուա եւ զբաղուեց, առանց որեւէ յաջողութեան, ազգային ինքիւնների վերաբերեալ ոչ պատուիրուած թեմաների ուսումնասիրութեամբ։

մարը, որու համար դիմեցի իրեն իսկ՝ Ս. Աղաբաբեանին, որը եւ խոստացաւ աշխատել «բան մը ընել», քանզի սպառնալու եղած են բոլոր օրինակները եւ կը մնայ «մէկէ մը թուցնել», ըստ որում... ամէն պարագային... մինչեւ անգամ...

Այս երկար եւ բաւականաչափ տափալ նախադասութիւնը դեռ կարող էի քաշել մինչեւ էջի վերջը, բայց կարծեմ այսքանն ալ բաւ է, որ զիս չմեղադրես «հեռագրանման նամակ» գրելու մեղքի մէջ... տատիս ասածի պէս՝ «մեղքը մեղաւորէն պակաս չէ...»:

Լաւ, որ չես երդուեր, որովհետեւ «Այգեստաններ»-ուս ստանալու մասին «Թանագուլ» չըրիր գրելու եւ ես կը խորհէի, որ չես ստացեր: Օրերս կ'ուղարկեմ «Չարենց-նամէ» գրքոյկս՝ յուշելով Չարենցէ, ուր կը գտնես յաւելումներ ու նոր էջեր²⁸: Յաւելումներով ու նոր գլուխներով կը ստանաս նաեւ «Այգեստաններ»-ուս նոր, հատորային հրատարակութիւնը, զորս յանձնեցի օրերս²⁹:

Քո դիտողութիւնը «Երկիր Նայիրի», «Կեորէս» եւ «Այրուող այգեստաններ» գործերու մասին ճիշտ է, միայն թէ այս գործին մէջ չի եղել քո նշած «իրար հետ խորհրդակցած» լի-

²⁸ Չարենցին նուիրուած յուշերը ամսագրային հրատարակումից յետոյ լոյս տեսան առանձին գրքով՝ յաւելումներով:

²⁹ Գրողների միութեան ղեկավարութիւնը «Այրուող այգեստաններ»ի շուրջը հրահրեց «Համաժողովրդական» այնպիսի աղմուկ, որ Մահարին չի տեսնէր եւ, ցաւօք, ասելացրեց նոր գլուխներ վանի հերոսամարտի մասին, որոնք, որքան էլ գրուած նոյն ձեւով, չէին «կաշտ» վէպի ողբերգական ատաղձին: Վէպի երկրորդ հրատարակութիւնն իրականացուեց գրողի մահից տասը տարի յետոյ՝ 1979 թուականին, իրականացուեց այնպիսի խեղաթիւրումներով, որ Երկրի չորրորդ հատորը պէտք է յայտարարել գրականութիւնից եւ Մահարու գրական ժառանգութիւնից դուրս: Ողջ պատասխանատուութիւնը գրական այդ վանդալիզմի համար ընկնում է հրատարակչութեան այդ տարիները ղեկավարեցող բաժնի վարիչ Ստ. Թովիշեանի վրայ: Իր հերթին առաջին հրատարակութիւնն էլ «խմբագրուել» էր երեք ձեռքով (հայր-թովիշեան, այնուհետեւ՝ Պայազատ եւ Դաքէսեան): Միայն 2004 թուականին լոյս տեսաւ վէպի գիտական հրատարակութիւնը՝ բնագրի հետ համեմատութիւններով, նախկին հրատարակութիւնների մեկնութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով:

Որոշ «գրականագէտներ» առաջ են քաշում այն միտքը, որ վէպի վերջնական տարբերակը «ըստ հեղինակի կամօք» վերջինն է, փաստօրէն՝ ստիպողականը: Նրանք «մոռանում» են այն պայմանները, որոնցում ապրում եւ ստեղծագործում էր Մահարին...

նելու պարագան, իսկ եթէ եղել է խորհուրդակցութիւն ապա այդ՝ եղել է լուռ ու տարերայնօրէն³⁰:

Բակունցի մասին յուշերս նոյնպէս պիտի ընդարձակեմ, առանձին գրքոյկով հրատարակելու համար: Իսկ հիմա նստած եմ (կամ պիտի նստեմ... նախաբանը միայն գրած եմ...) «Երիտասարդութիւն» չորրորդութեան վրայ³¹, որն աւելի բարդ է, այլ եւ հարուստ, քան «Մանկութիւն», «Պատանեկութիւն» եւ «Երիտասարդութեան սեմին» գործերը, առանձին-առանձին եւ միասին վերցուցած... ընդգրկում է 1920-1936-ի Օգոստոսի 10-ը, գիշերուայ ժամը 3-ը... Անելու շատ բան կայ, իսկ ժամանակ... քիչ է մնացեր...

Ուրիշ ի՞նչ գրեմ, հա՛, Շահնուր իր վերջին նամակի մէջ կը գրէ. — «Գ. Շահինեան, ուսուցիչ եւ գրականագէտ Բէյրութէն, որ մենագրութիւն մը նուիրած է քու գրական վաստակին, իմաստալից եւ մեծապէս համակրական էջ մը յատկացուցեր է իմ Տետրակներուն, Ահեկան 67-ի մէջ»³², որուն խմբագիրն է»:

Հաճելի վկայութիւն:

Իսկ ես տաքի ու պաղի մէջ եմ. ոմանք վէպս երկինք կը հանեն³³, ուրիշները կը ոտնահարեն: Ես ալ հիւանդ ըլլալ կը թուիմ «հոգեւոր հարբուխով»³⁴:

³⁰ Մահարին դէմ էր իր վէպի եւ Զարեանցի ու Բակունցի վէպերի միջեւ զուգահեռներին. «Զեմ ժխտում, որպէս գրական գործ նա կը կանգնի միայն եւ միայն «Երկիր Նաիրու» եւ Ալսեւ Բակունցի «Վեորէսի» կողքին, բայց այս միայն եւ միայն գրական մշակոյթի, արձակի, նորագոյն մեր արձակի զարգացման աստիճանի առումով եւ ոչ թէ ոգու կամ հոգու...» (Խ. Աճեմեանին, 5 մարտի 1965թ.):

³¹ Նկատի ունի իր ինքնակենսագրական եռագրութեան շարունակութիւնը կազմող «Երտասարդութիւն» վէպը, որը մնաց անաւարտ «Այրուող այգեստաններ»ի հրդեհում այրուեցին Մահարու կեանքի վերջին տարիները, «Երիտասարդութիւն» եւ «Քաջ Նազար» վէպերը (մէկից գրուած է 78 էջ, իսկ միւսից՝ առաջաբանը...)

³² Խօսքը Գ. Շահինեանի «Ուրախալի վերադարձ» գրախօսականի մասին է՝ Շահնուրի «Զոյգ մը կարմիր տետրակներ» գրութիւնների մասին («Ահեկան», 1967, թիւ 3):

³³ Մահարու հետ ազգակցական կապ չունեցող Գէորգ Աճեմեանը «Ազատութիւնը որպէս բռնութիւն» յօդուածում գրեց. «Մահարիի վէպը Վանի եւ անոր կորուստին մասին է: Բայց Վանը, կամ Վասպուրականը ամբողջութեամբ, առանձին երեւոյթ մը կամ պարագայ մը չէ, այլ օրինակ մը, որ իր մէջ կը խտացնէ ամբողջութիւնը, Հայաստանը, Մասնաւորով ընդհանուրը,

Երեւանում գարուն է: Գայլ՝ր այս անուշ գարունը միասին
վայելէինք...

Քո՝ Գուրգէն Մահարի

ամբողջականը տալու դասականացած, իրադրոժուած ու յագեցած վէպ մըն է: Եւ յաջողած այդ կերպով: Յաջողած է այն չափով, որ կարելի է զայն դասել Տոլսթոյի «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն» կամ Բասթերնաքի «Տոքթոր Ժիւսկոյի» կարգին: Նոյն տարողութեամբ, նոյն մտահոգութեամբ դրուած ու նոյնքան մը յաջողած վէպ է: Փաստ որ կրցած է տալ ամբողջ պատմական ժամանակաշրջան մը:

Ինչո՞ւ Բասթերնաք պիտի կարենայ դրել «Տոքթոր Ժիւսկոյի» նման ռուսական յեղափոխութեան արդիւնքները քննադատող վէպ մը եւ պիտի արժանանայ զինք ծնող Ժողովուրդի հիացումին եւ երախտադիտութեան, իսկ մենք նոյն զգացումները պիտի զլանանք Գուրգէն Մահարիին: Մինչ Բասթերնաք կ'արժանանայ Նոպէլեան մրցանակին, մենք կը վարկաբեկենք Մահարիին նոյնանման վէպի մը առիթով անտեսելով գիրքին զրական արժէքը, կարեւորութիւնը, տարողութիւնն ու առաքելութիւնը:

Այս կերպով՝ պիտի գնահատենք մեր արժէքները եւ առաջադիմենք:

Այս է միթէ՞ ազգային արժանապատուութիւն կոչուածը» («Սփիւռք», Բէյրութ, 1967, թիւ 35):

Մահարու արձագանքն այս յօդուածին չափաւոր էր. «Ի հարկէ, չափազանցութիւն է իմ վէպը դնել Տոլսթոյի «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն» վէպի կողքին ինչպէս արել է «Սփիւռք» շարաթաթերթի յօդուածագիրը գրողէս Գ. Աճմեանը (որի յօդուածը շատ հետաքրքիր եւ ծանրակշիռ յօդուած է իր ամբողջութեան մէջ...), բայց որ իմ վէպը պարտութիւն չէ ոչ մեր դրականութեան, ոչ հեղինակի համար, դա դուրս է ամէն կասկածից» (Մ. Աթմանեանին, 1 դեկտեմբերի 1967թ.):

Գրախօսականը վէպի թարմ հետքերով գրուածներից առաւել դիպումին ու արժէքաւորն էր այն առումով, որ նման գնահատման համար գրախօսից ժամանակ չպահանջուեց. «Գրուածը դիրք մըն է: Կարելի է այսօր այրել զայն: Վաղը կը գրուի երկրորդ մը: Դարձեալ կ'այրենք: Բայց կարելի չէ այրել պատմութիւնը, կարելի չէ այրել ճշմարտութիւնը եւ ոչնչացնել զայն: Պատմութիւնը կարելի չէ փոխել անցեալին մէջ, այլ միայն ապագային: Իսկ այս ընթացքով եւ մտայնութեամբ մենք պատմութիւնը կրնանք փոխել միայն մէկ կերպով՝ առաջնորդելով զայն դէպի աւելի վառն ու ամօթալին: Դէպի նոր նահանջներ, նոր պարտութիւններ»:

34 Ակնարկում է «Այրուող այգեստաններ»ի ազմուկ հանած տողերը, որոնցում համեմատութիւն էր անցկացուած հարբուխի պատճառով արեան վերահաս հոտը չզգացող, դէպի սպանդանոց հլու-հնազանդ քայլող այծի եւ հայ Ժողովրդի միջեւ:

Գրիգոր Շահինեանը – Գուրգէն Մահարուն,

23 ապրիլի 1968 թուականի, Պէյրուս

Սիրելի Գուրգէն խան.

Երէկ «Ահեկան»ի խմբագրական-վարչական կազմի ժողովն էր: Կազմեցինք մեր յառաջիկայ թիւ-նախագիծը, որուն մէջ կը մտնեն հետեւեալ գրութիւնները. Հարիիկ Թամրազեանի մէկ յօդուածը (արդէն պատրաստ) Չարենցի մասին, իմ մէկ յօդուածս՝ «Երկիր Նայիրի», «Կեորէս» եւ «Այրուող այգեստաններ» գործերու մասին (տեսակ մը յառաջաբան գրելիք գիրքիս) եւ զրախօսական մը՝ «Չարենց-նամէ»իդ մասին³⁵: Ընկերներս խանդավառութեամբ ընդունեցին իմ մէկ առաջարկս եւ ուզեցին որ իրենց եւ իմ անունով դիմեմ քեզի՝ հետեւեալ խնդրանքով:

Չարենցի հարկւրամեակը նշելու համար կ'ուզենք առանձին բաժնի մը մէջ խմբել վերը յիշուած գրութիւնները եւ անոնց գլուխը դնել քեզմէ յօդուած մը: Գիտեմ, շատ զբաղած ես, բայց դիտեմ նոյնպէս թէ Չարենցի յիշատակին եւ մեր սիրուն չես ուզեր մերժել մեր խնդրանքը: Մեր փափազն է որ Չարենցի բանաստեղծութիւնը վերլուծող յօդուած մը զրկես կամ ձեր երեքի բարեկամութեան մասին յուշ մը: Կը գրէիր թէ միտք ունիս ընդարձակելու Բաղունցի մասին գրածներդ. կրնաս անտիպ հատուած մը զրկել մեզի:

Շատ կը խնդրեմ որ չմերժես մեզ եւ մինչեւ Մայիսի վերջը հասցնես գրութիւնդ: Անհունօրէն շնորհակալ կ'ըլլանք եթէ գրութեանդ կցես նաեւ անտիպ հին նկար մը ձեր երեքէն կամ Չարենցէն առանձին:

Պէտք է մերժես մեր խնդրանքը: Հայ մշակոյթով խանդավառ երիտասարդներ ենք բոլորս ալ (ամէնէն «ձեր»ը ես եմ) եւ մեր անձնական միջոցներով կը հրատարակենք «Ահեկան»ը: Մեծ, շատ մեծ բարիք մը ըրած կ'ըլլաս մեզի: խան ես, խանութիւն ըրէ մեզի՝ զրական հպատակներուդ:

35

«Ահեկանի» 1968-ի թիւ 2-ում լոյս տեսան Հարիիկ Թամրազեանի «Եղիշ Չարենցը, անհատը եւ հասարակութիւնը» յօդուածը, Գ. Շահինեանի ուսումնասիրութիւնը «Երկիր Նայիրի», «Կեորէս» եւ «Այրուող այգեստաններ» վէպերի մասին, ինչպէս նաեւ «Հարազատ ու սրտառու կենդանագիրը» զրախօսականը՝ «Չարենց-նամէ»ի մասին:

Անցած շաբաթ գրած նամակս ստացած ըլլալու ես: Անոր եւ ասոր միասին կրնաս պատասխանել:

Շատ սիրով՝ Գրիգոր Շահինեան

Յ. Գ.— Գրութեանդ նոր եւ անտիպ ըլլալը պայման է, բայց եթէ հին բան մը ունիս որ կ'ուզես վերամշակել՝ դարձեալ կ'ըլլայ:

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

16 մայիսի 1968 թուականի, Պալանկա

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա!

Ճարտարապետ եւ ճարտարագէտ Վարազդատ Յարութիւնեանը³⁶ Մոսկուայում տեսայ. ինքը Երեւան, ժամանակակից լեզուով՝ էրեբունի պիտի իջնէր, ես, հիւսիս, Մերձբալթեան ծովափը բարձրանայի... Եւ ահա ինձ թողեց՝ աշնանը վերադարձնելու պայմանով՝ քո «Ձիւներն ի վեր» մենագրութիւնը: Մեծ է ուրախութիւնս: Չպիտի կարդամ, պիտի ըմբռնեմ (ի՛նչ բարբարոս եւ ի՛նչ համեղ բառ...): Առայժմ միայն լուսանկարներն եմ նայել. ի՛նչ գեղեցիկ լուսանկարներ, յուզի՛չ լուսանկարներ... Շատ, շատ ապրես:

Երէկ տեղ հասայ, Լիտուա, Բալթիկ ծովափի այս ամառանոցը, ուր ամէն տարի կը հանգստանամ (թէ՞ ընդհակառակը...) 1958 թուականէն ի վեր:

Երեւանէն ուղարկեցի քեզի «Ջարենց-նամէ» գրքոյկս Մշակութային կոմիտէի փոստով. ստացա՞ր թէ ոչ: «Վերատպութիւն է»,— ասելով մի կողմ չընես. նոր էջեր կան եւ կը գտնես, եթէ փնտռես...

Վէպիս շուրջը բարձրացած փոթորիկը հանգստացա՞ւ: Մի ամիս է, ինչ Երեւանէն դուրսն եմ եւ չգիտեմ, ի՞նչ կ'անցնի եւ ի՞նչ կը դառնայ: Վերջին արձագանքները՝ «Պայքար»ում տպուած ոմն Դշտոյեանի ջղաճիգ յօդուածն է, որ գիտեմ, յետոյ՝ վերա՞

36

Վարազդատ Յարութիւնեան (1911), ճարտարապետ եւ ճարտարապետութեան պատմաբան: Մահարու հայրենակիցը:

թէ վարապատուելի Արսէն Կէորկիզեանի ձայնադարձը եւ «Նոր օր»-ում Ռշտունու ընդդիմախօսականը³⁷... ուրիշ բան կա՞յ...

37 «Վերապատուելի ձայնադարձը» հասկանալու համար նախ պէտք է տեսնել Լէյլի Դշխոյեանի «Ջղաձգութիւնը».

«Հայաստանը պարսաւանքի սեանը գամեց Մահարուն, իսկ սփիւռքահայ ուրոշ թերթեր, առանց խորանալու հարցի մէջ, ատամներով պաշտպանում են նրան».

Ո՞ր հայ մարդը, պատկառելի հայ վաճառականն ու երեւելին կը մտածէր դժուար շորթելու եւ իր կեղտոտ կրքերին յագուրդ տալու մասին՝ ծիշտ այդպիսիք են Մահարու բոլոր վանեցիները, առանց բացառութեան՝ բամբասող, հգամուլ, փողասէր, մարդասպան, դրամաշորթ, մի խօսքով, մարդկային բոլոր թուլութիւններն ու արատները մարմնաւորող մարդիկ։ Ապա՝ վերջիչէնք նրա Օհանէս աղային, նրա մարդասպան ու վեներական հիւանդութեամբ տառապող եղբայրներին, յիշէնք Ղեւոնդ ու Ռուբէն Էֆէնդիներին, Փանոս ու Սիմոն աղաներին... աղանե՛ր, Էֆէնդիներե՛ր, հայ սինըքորներ...».

Վէպում կան նաեւ «փաշաներ» եւ «ընկերներ», որոնց, չգիտես ինչու, անքաթով էր արել տիկին-գրախօսը, տարիների հեռուից հաւատանք նրա վերջին տողերին՝ «Անձամբ ես չհասկացայ Մահարուն»՝ կասկածի տակ առնելով շարունակութիւնը, «Ի զուր թող ոչ ոք չջանայ հասկանալ նրան ու արդարացման խօսքեր ասել, դա անհնարին է, նրա հոգին մութ է ընթերցողի համար, իւրաքանչիւր հայի համար, առաւել եւս վանեցու համար...» (Դարձեալ Մահարու մասին, «Պայքար», Ուոթթթաուն, 1968, 13 Յունուարի, թիւ 10).

Նման գրախօսականներն էին, որ ստիպեցին Մահարուն յաջորդ իսկ օրը մէկ այլ նամակում գրել. «Ես՝ առանց բռնելու դեռ կանգուն եմ ու դեռ կանգնած էլ կը մնամ, եթէ քացի չտան՝ իսկ քացի տուողներ՝ չա՛տ... Այդ քացի տուողները մէջ չեն պակասում եւ նապաստակները, ի հարկէ, բայց կայ եւ հայկական նշանաւոր առածը, թող Աստուած հեռու տանի նապաստակի քացուց...» (Աղաւուն, 17 Մայիսի 1968թ.):

Վերապատուելի Ա. Կէորկիզեանն իր գրախօսականն սկսում է կարծես ընդհանուր ոչինչ չունենալով Դշխոյեանի հետ. «Մահարին ունի իւրաքանչեւ գրելու կերպ, բառերու յատուկ շեշտ, լեզուի սահունութիւն, ճոխութիւն ու վառ երեւակայութիւն, նկարագրութիւններու գունագեղութիւն եւ երգիծելու անզուգելի տաղանդ, որոնք իրապէս հիանալի են»։ Եւ տեղն ու տեղը սկսւում է ձայնադարձը. «Ես հարիւր առ հարիւր կը բաժնեմ Դշխոյեանի վիրաւորուած զգացումները Մահարիի հանդէպ ու ես ալ – իմ կարգիս – կը մեղադրեմ զինք, որ առանց բացառութեան, իր վէպին հերոսները ներկայացուցած է իբրեւ բացասական տիպեր» (Գուրգէն Մահարիի «Այրուող ագգեստաններու» մասին, «Նոր օր», Լոս Անջելէս, 1968, 9, թիւ, թիւ 10, 11).

Իմ 23 Ապրիլի նամակս չես ստացած, քանի ամիսէ ի վեր երեւանէն դուրս ես: Իսկ այդ նամակս կարեւոր խնդրանք-առաջարկ մը կը պարունակէր: Կրկնե՛մ: (Բարեբախտաբար կարեւոր նամակներուս պատճէնը կը պահեմ՝ քոփիի թուղթը դնելով բուն թուղթին տակը...):

(Հետեւում է նախորդ նամակի կրկնութիւնը. - Գր. Ա.):

Հիմա այս նամակը քեզի մինչեւ ամսու վերջը կը հասնի: Եթէ բարի ըլլաւ եւ շուտ մը գրես ուզածնիս՝ Յունիսի կէսերուն, կ'ունենանք «պատասխանդ» ու եօլա կը գնանք: Մի մերժեր, շատ կը խնդրեմ:

«Զիւններն ի վեր»ի մասին կը գրես: Ես քեզի ղրկած եմ արդէն օրինակ մը: Շատոնց: Ինչո՞ւ չես ստացած: Նորէն նամակատունը փեղելէնկներ կան որ կը թռցնե՞ն, ի՞նչ է: «Ահեկան» ալ կը ղրկեմ, քանի կ'ուզես, բայց եթէ չհասնի՞...: Կ'ուզե՞ս Պալանկա ղրկեմ: Իսկ ինծի խոստացած դիրքդ՝ «Սովետահայ գրականութեան պատմութիւն» Ա հատոր, ի՞նչ եղաւ:

«Այգեստաններ»-ուդ մասին վանեցիներու «Վարագ» պարբերաթերթին մէջ ալ յօդուածի պէս բան մը կար: Քեզի ծանօթ մեղադրանքներով: Կարճ բան մըն էր: Ոչ շատ կարեւոր:

Նոր «Զարեհ-նամէ»դ կարդացած եմ: Գրախօսականը ե՛ս պիտի գրեմ: Շատ լաւ է տպաւորութիւնս: Նոր մասերը գտայ... առանց փնտռելու: Թելադրական են եւ գեղեցիկ:

Իմ «տաք նամակներով» ուրախանալ կ'ուզէիր: Իչտէ քեզի «գաղջ» նամակ մը, որ գլխուդ դորձ բանալուն համար թերեւս այդքան ալ չուրախացնէ: Բայց միշտ տաք բաներ կարելի չէ սպասել ի վերջոյ կեանքէն եւ մարդերէն: Ի՞նչ ըսիր:

Հասկնալի անհամբերութեամբ պատասխանիդ պիտի սպասեմ:

Ձերմ սիրով՝ Գրիգոր Շահինեան

Յ. Գ. - Շահնուրէն «տաք» բացիկ մը ստացայ: Քեզի գրածները կը կրկնէր գրախօսականիս մասին: Պատասխանեցի: Ինծի համար շատ հաճելի է այս եռանկիւնաձեւ կապը մեր երեքին միջեւ:

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

5 Յունիսի 1968 թուականի, Պալանկա

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա. (տարիքով տղաս կարող էիր լինել, բայց հօրա անուճը կը կրես, ատոր համար ոչ միայն «սիրելի», այլ «շատ սիրելի»...):

Երբ ամսու 14-ին (Մայիսի) Պալանկա հասայ, 16-ին գրեցի քեզ նոր հասցէս, որն ուժի մէջ է մինչեւ Օգոստոսի 1-ը: Նոյն Մայիսի 16-ի՞ն, ոչ, 20-ին Երեւանի նամակատունէն ստացայ իմ բացակայութեան ստացուած եւ կուտակուած նամակները, որոնց մէջ եւ քո Ապրիլի 23-ի նամակը... Որոշեցի սպասել, տեսնել, նամակս տեղ կը հասնի՞, պատասխան կը ստանամ, ուժի մէջ է ինդիլդ... կը տեսնեմ, որ այո՛, նամակս առեր ես, պատասխանը հիմա՛ ստացայ, «Ահեկանի» ահը կը հաստատես: Ձեռքիս տակ միակ «տաքութիւնը»՝ հայերէն լեզուով «Ձիւներն ի վեր»ն է, ոչ մի կտոր Ակսել-Չարենց... Եթէ հրաժարուեմ, պիտի նեղանաք (դու եւ քո ընտրանին): Միակ ելքը ամհափոյ «բան մը» գրելն է, եթէ բան մը դուրս չեկաւ բանէն, մեղքը քո՛ վիզը: Ասոր աւելցուր, որ չորրորդ օրն է, ինչ հիւանդկախ եմ: Ամառանոց եւ հիւանդութիւն, զիրար չբռնող բաներ... ինչպէս կը տեսնես, ձեռագիրս ալ հիւանդ է...

Ուրեմն՝ ժամանակ չկորցնենք. վերնագիրը դո՛ւ դիր, կամ գոցէ՛:

Հայ հոգեւոր գանձերի հանրագումար՝ Եղիշէ Չարենց

(Համառօտ դրոյթներ չկարդացուած դասախօսութեան)

1. Եղիշէ Չարենցը քսաներորդ անհանգիստ եւ հակասութիւններով ակադճուն դարի հրաշքներից մէկն է: Բանի ու բանահիւսութեան ճարտարապետ ու ճարտարագէտ՝ նա թողցել էր ժողովրդին ու աշխարհին հոգեւոր մի վիթխարի կառոյց, որն օժտուած է եզրպտական բուրգերի դիմացկունութեամբ եւ հայ ժողովրդի գոյատեւութեան դարաւոր մուրհակի անկոր ու անկոտրում լիարժէքով:

2. Որպէս հոգեբանութիւն՝ Եղիշէ Չարենցը կրել է իր մեծ հոգում՝ ապրած դարի եւ անհունօրէն տառապած ժողովրդի բոլոր արատներն ու Արարատները:

3. Բանաստեղծը մեծ է իր անհատական անկրկնելի ու թեամբ, Եղիշէ Չարենցը՝ անկրկնելին կրկնելով, ընդգծելով եւ նոր իմաստ ու փայլ տալով՝ ասուած բառ ու բանի մէջ (մեծ է):

4. Եղիշէ Չարենցը հայ բազմադարեան բանարուեստի՝ գողթան երգիչներից մինչեւ իրեն ժամանակակից ամենալիռքը բանաստեղծի հոգեւոր գումարելիների հանրագումարն է, գումարելիները՝ ծանօթ, հանրագումարը՝ նոր. անակնկալ, իր սիրած արտայայտութեամբ՝ ամեհի՛:

5. Առաջին բանաստեղծը՝ որը արեւելահայ եւ արեւմտահայ դպրութիւնը համարեց միասնական դպրութիւն:

6. Եղիշէ Չարենցի ստեղծած մեծ գրականութեան գումարելիների մէջ կարելի է տեսնել (չի կարելի չտեսնել) Մ. Պէշիկթաշեանին եւ Գամառ-Փաթիլային, Ռաֆֆուն եւ Ալիշանին, Թումանեանին ու Վարուժանին, Դուրեան-Մեծարենցին ու Վահան Տէրեանին...

7. Ու դեռ Սիւսանթոյի (Սիւսանթոյի⁹...), այո՛, Սիւսանթոյի մաքրուած, առնայած, կոթողական ոգին «Գիրք ճանապարհի»ի ներքին ութմի եւ արտաքին ձեւաւորման վրայ:

8. Եղիշէ Չարենցը համագային բանաստեղծ է, այս բառի ամենահայ իմաստով:

9. Եղիշէ Չարենցը, դեռ պատանի, կամաւոր եղաւ ու կարմիր բանակային, դանթէական առասպելի մորմոքը եղաւ նա եւ խելագարուած ամբոխների արու ու արի ազադակը:

10. Եղիշէ Չարենցն ապրեց քսաներորդ դարի առաջին տասնամեակների վիթխարի հակասութիւնները, ստեղծեց «չփոթ երգերից ու աղմուկներից» իր բանաստեղծական վսեմ ներդաշնակութիւնը եւ ընկաւ ո՛չ կռուի դաշտում, բայց ընկաւ որպէս կարմիր կամաւոր:

11. Չափեցէ՛ք այս ճանապարհը, «Սումա»ից մինչեւ «Լեռան աղօթքը»:

12. Եղիշէ Չարենց, աղօթք ու մորմոք, Եղիշէ Չարենց՝ ճի՛շ մրրկահաւի, իմաստութեան բո՛ւ:

13. Նարեկացի եւ... Մայակովսկի: (Մի՛ վախենաք):

14. Երկիր Նայիրի յաւերժական ճանապարհորդը մեծ յեղաբեկումների բրոնզէ թեւերին:

15. Ժամանակի, դարաշրջանի զօրաւոր զերօների ուժը.— (1:10:100:1000:10.000:100.000:1.000.000...), իսկ երբ միաւորը կորցնում է իր տեղը՝ նրանց անզօրութիւնը (0,0000001...):

16. Եղիշէ Չարենցը կանգնեց զերոներից առաջ ու դարձաւ հոգեւոր միլիոնատէր:

17. Դժգոհներ.— Չարենց, Չարենց, մի՞թէ մենք հիմա չունենք նոր բանաստեղծներ, նոր Չարենցներ:— Պատասխան. — Բանաստեղծներ ունենք եւ լա՛ւ բանաստեղծներ, իսկ Չարենց՝ ոչ: Բանաստեղծներ ունենք, այնինչ Չարենցը մէկ է, ուրիշ Չարենց դժուար թէ, ուրիշ Չարենց չկայ: Ու դեռ կը գայ Չարենցը, որ մտնի համաշխարհային Պառնաս իր հետ տանելով հայ հոգեւոր գանձերի հանրագումար՝ արեւ-դրօշը:

Ահա, սիրելի Գրիգոր, իմ տասնեօթեանեան: Տպելը պարտադիր է, եթէ չի համապատասխանում ձեր պահանջներին: Ստանալիս խնդրում եմ մի երկտողով իմացնես՝ որ ստացա՛ր: Գրեցի չարչարանքով: Երկու օր է, ինչ անձրեւ է: Իմ օգուտը...

Քո՛ Գ. Մահարի

7 յունիսի 1968 թուականի, Պալանկա

Յ. Գ.— «Զիւները» կարդացի մի եւ մեծ շնչով: Շա՛տ, չա՛տ, չա՛տ ապրես եւ ձեռքդ կանաչ, սիրելի Գրիգոր աղա...

Նոյն

Գրիգոր Շահինեանը — Գուրգէն Մահարուն,

6 Յունիսի 1968 թուականի, Պէյրութ

Սիրելի Գուրգէն խան.

Ստացած եմ 5 Յունիսի նամակդ Չարենցի մասին գրած 17 բանիայիդ հետ: Շնորհակալ եմ, սիրելիս, վերաբերումիդ համար: ԅօգուածդ պիտի տպենք, հակառակ որ ճիշդ ու ճիշդ չի համապատասխաներ մեր սպասածին³⁹: Բայց դրուած պայմաններուն մէջ ուրիշ բան չէիր կրնար ընել վստահաբար: Ախորժակ-

³⁹ Տպագրուել է վերոյիշեալ «չարենցեան» համարում: Այդ «դասախօսութեամբ» էր բացւում ամսագիրը:

նիս կը պահենք ուրիշ առիթի. «Ահեկան»ի էջերը միշտ բաց են քու առաջ եւ կը յուսամ օր մը գեղեցիկ անտիպ մը կը տպենք քեզմէ, որ մեր հանդէսին փայլը կ'աւելցնէ եւ բոլորիս խոր հաճոյք կը պատճառէ՝ քեզմէ ըլլալուն համար: Սանկ աղուոր պատմութեամբ մը՝ Մահարիական սրամտութեամբ համեմուած կամ փիլիսոփայ թախիծով օծուն: Դուն գիտես ո՞ր գործերդ կը սիրեմ մանաւանդ, գիրքիս մէջ ըսած եմ, անոնց երակէն բան մը գրես՝ յիշէ՛ մեզ, որ աղքատ եւ տնանկ ենք եւ քու բարձր խանութեանդ համակիր ծառաները...

Չարենցի 70 ամեակին առիթով ես ալ բան մը գրեցի, ինչպէս արդէն իմացուցեր էի քեզի: Համեմատութեան պէս բան մըն է երկու մեծ ընկերներուդ եւ քու գործիդ միջեւ: Գիտես արդէն որ նախընտրութիւնս «Կեորէս»ին կ'երթայ⁴⁰: «Այգեստաններ»ուն հանդէպ ունեցած վերապահութիւններուս ալ տեղ տուի, բայց ինչպէս սպասելի է արդէն, կողմնակալ կեցուածք չունեցայ: Ոչ քեզի հանդէպ ունեցած սէրս, ոչ ալ որոշ էջերու հանդէպ ունեցած ոչ համակիր կեցուածքս շեղեցին գրիչս: Կը կարդաս՝ կը տեսնես:

Մելանս հատաւ: Կաթողիկոսի պէս՝ կարմիրով շարունակեմ:

Շաբաթ մը առաջ հայր եղայ: Աղջիկ մը ունեցանք: Անուընը Շաղիկ դրինք: Մինչեւ հիմա շատ խելօք է: Կ'ուտէ, տակը կ'ընէ եւ կը քնանայ ժամացոյցի կանոնաւորութեամբ: Եթէ այսպէս շարունակուի՝ գէշ չէ: Ի դէպ. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ ես զաւակներուդ չեմ հանդիպած բնաւ:

40) Առաջնութիւնը տալով «Կեորէսին», գրականագէտը թուարկուած վէպերի շարքում վերջին տեղը յատկացնում է «Այրուող այգեստաններին», գտնելով, որ Մահարու վէպը դեռ պէտք է ճշտի իր տեղը՝ վերաձևակոմից յետոյ: Այդ առիթով աւելորդ չէ Շահնուրի կարծիքը. «Արդ, «Երկիր Նայիրի»ն մէկն է այն ձախողած վէպերէն, որ ոչ իսկ կարելի է կոչել, Փրանսական սահմանումով, un roman de poète (բանաստեղծի վէպ.՝ Գր. Ա.)» (Գր. Քէօսէանին, 12 սեպտ. 1969թ.), Կան նաեւ Շահնուրի ուղղակի համեմատութիւնները. «Երկու օր առաջ ստացայ եւ իսկոյն կարդացի Երկիր Նայիրին, Քու գիրքդ անկէ բարձր է շատ ու շատ եւ ամէ՛ն տեսակէտով: Այս է իմ կարծիքը» (Մահարուն, 20 Դեկտեմբերի 1968թ.), «Եւ Աստուած գիտէ թէ հայրենակարօտ Մահարին որքա՛ն սիրով եւ որքա՛ն գուրգուրանքով մշակած էր իր վէպը, որ – պէտք չէ բնաւ մոռնալ – մեծապէս բարձր է Երկիր Նայիրիէն» (Ք. Քէօսէանին, նոյն տեղում):

«Ահեկան»ը որ լոյս տեսնէ՝ կը ղրկեմ Երեւանի հասցէիդ: Օգոստոսի վերջերը փնտռէ՛, եթէ ձեռքդ անցած չըլլայ, եւ վըստահ բողոքէ, որովհետեւ անպայման ղրկուած պիտի ըլլայ:

Առողջութիւնդ ինչպէ՞ս է հիմա:

Շատ սիրով՝ Գրիգոր Շահինեան

ԳՈՐԴԵՆ Մահարին - Գրիգոր Շահինեանին,

20 Յուլիսի 1968 թուականի, Պալանկա

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա!

6 Յուլիսի թուակիրդ չորս օր առաջ եկաւ հասաւ: Ուրեմն՝ 10 օրէն, Շահնուրէն նամակ կը ստանամ 7 օրէն, Արամ Հայկազէն՝ 6, քո եւ մի նամակ Երուսաղէմէն՝ 10-12 օրէն: Ձեմ զարմանար, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի խնդիր է...

17-բանեաւ ստացար: Ես էլ գիտեմ, որ «ճիշտ ու ճիշտ» ուղարկածս ձեր ուղածը չի: Այստեղ՝ մի խնդիր. եթէ բանի պէտք չէ, մի՛ տպէք. ճարահատեալի դրութեան մէջ մի ղնէք ձեզի: Հաւատա, որ մազաչափ չպիտի վիրաւորուեմ...

Սիրելի Գրիգոր, գաղտնի-գաղտնի գործեր կը բռնես. այդ ե՞րբ ամուսնացար, առանց ինձ հրախրելու հարսանիքիդ... ինչեւէ. ինձի կը մնայ շնորհաւորել Շաղիկի աշխարհամուտը: Վանի մէջ ալ Շաղիկ անուն կար. քանի մանկամարդուհի էին, Շաղիկ, օրիորդ Շաղիկ էին, մեծացա՞ն, Շաղօ, Շաղօ դուդու կը դառնային...

Առողջութիւնս ես հարցրել: Յունիսի տասէն՝ ցաւերս թեթեւացան. սկսեւ եմ գրել «Երիտասարդութիւն» (1920-1936, օգոստոսի 9-10-ը, ձերբակալութեան գիշերը...): 30 էջ գրեցի. մեծ կտաւ է, բայց շատ եմ վախենում, որ չհասցնեմ: Գիտես, որ քանի մ'օրէն, օգոստոսի 1-ին՝ 65 տարեկան եմ: Չերչիլէն եւ Մոհեմէն շատ փոքր եմ, բայց Չարնեց-Բակունցէն շատ եմ մեծ⁴¹: Ուստի հարկաւոր է չափը գիտնալ...

Կ'ուզէի վերջացած տեսնել «Երիտասարդութիւն»ս, այլ եւ տպուած տեսնել «Սեւ մարդ»ու շարունակութիւնը կազմող «Ծաղկած փշալարեր»ը, «Մշեցի Առաքելը», «Նախօրեակին», «Անտա-

41 Տարիքով...

ռային հէքեաթ» եւ «Ուրախ գիշեր» պատումները, որոնք վաղուց եւմ յանձնած հրատարակութեան իբրեւ երրորդ հատոր⁴²։

Այսքան ալ քեզի խոստովանութիւն։ Եթէ մեր Սիմոն Սիմոնեանին գրէի այս տողերը, կը վերցնէր եւ կը տպէր (առանց ի հարկէ վատ մտադրութեան...)՝, բայց ես գիտեմ, որ դու զուսպ մարդ ես եւ այդ բանը չես անի...

«Ահեկան»ը փոստով մի՛ ղրկէր։ Աշնան Բէյրութէն շատերը պիտի գան Երեւան Երեւանի 2750-ի (կը տեսնե՞ս, ինձմէ բաւական մեծ է...) յոբելեանին։ Գուցէ դո՞ւ էլ... կը բերես, կամ մէկի միջոցով կ'ուղարկես։ Ես մի քանի օրէն դուրս պիտի գամ Պալանկայէն Վիլնիւս-Մոսկուա, օգոստոսի 29-ին Երեւան մտնելու համար։ Նամակ-«Ահեկան»՝ Երեւանի մէջ կը սպասեմ, օգոստոսի 28-էն յետոյ։

* Արամ Հայկազը աշնանը պիտի ժամանի Երեւան, ըստ իր վերջին նամակի. Համաստեղն էլ խոստացաւ, բայց... մեր մեծ Համաստեղը։ Ինչէ՞ն է, որ մեծ մարդիկ երբ կը մեռնեն շա՛տ կը մեծնան...

Ջերմ բարեկներ տիկնոջդ, Շաղիկին՝ կամիթներ. դեռ փոքր է, կարելի է... Քեզ՝ մեծ, մեծ բարեկներ եւ կարօտներ...

Քո՛ Գ. Մահարի

Գրիգոր Շահինեանը – Գուրգէն Մահարուն,

10 Նոյեմբերի 1968 թուականի, Պէյրութ

Սիրելի Գուրգէն խան.

Բարեկներդ եւ հիւանդութեանդ լուրը միասին հասան ինձի. ուրախութիւն եւ տխրութիւն՝ խառն, կեանքի այլ երեւոյթ-

⁴² Երրորդ հատորը լոյս տեսաւ գրողի մահից 6 տարի անց՝ 1975 թուականին՝ առանց սիբիրեան գործերի վերջիններս ընդգրկուեցին հինգերորդ հատորում (1989)։

⁴³ Մահարին Պ. Դուրեանի «Տրտունջ» բանաստեղծութեան մի բառի ճշտման կապակցութեամբ («Աստուած» թէ՞ «աստղեր») անձնական հեռագիր էր տուել «Սփիւռք»ի խմբագիր Ս. Սիմոնեանին. Հասցէի անճշտութեան պատճառով պատասխան-հեռագիրը հետ էր եկել, ինչի մասին խմբագիրը զարմանքով գրել էր թերթում եւ Մահարուց ստացել հետեւեալ «նամակ»-երկեակը.

Երբ Աստուած բաժանում էր լրջութիւն ու տաքի,
Որտե՞ղ էիր, մա՛րդ...

ներու պէս: Շուտ աղէկցիր, սիրելիս, որքան ալ 65 տարեկան ըլլաս արդէն, կարեւոր բաներ ունիս ըսելիք: Սէն-Սիմոնի կոմսին մանրալէպը գիտե՞ս: Պատուիրած է եղեր իր սպասաւորին որ ամէն առտու երթայ, արթնցնէ գլինք ըսելով. «Արթնցէ՛ք, պարոն կոմս, մեծ գործեր ունիք կատարելիք»: Դուն սպասաւոր չունիս, եւ լաւ է որ չունիս, բայց եթէ Փորմիւլը հաւնեցար՝ կրնաս յարմար անձ մը գտնել նոյն խօսքերը բարեկրօնուած ձեռով կրկնել տալու համար...

Իմ պարագայիս՝ բոլորովին տարբեր բան պէտք է: Կինս կամ աղջիկս պէտք է քուսնս խանգարեն եւ յիշեցնեն թէ պզտիկ եւ տաղտկալի գործեր ունիմ կատարելիք: Այո, սիրելիս, սրբագրութենէն աչք բացած չունիմ: Ինչպէս կը տեսնես՝ նամակներու անգամ ժամանակին չեմ հասնիր գրելու:

Այս տարի Փրանսերէնի յաւելեալ դասեր ալ յանձն առի՝ աղջիկիս պատճառած նիւթական «աւեր»ը դարմանելու համար: Դասերուս շաբաթական ցանկը այսպէսով 30 պահի բարձրացաւ: Տանելի է, բառի արմատական խմատով՝ միայն. այսինքն տակաւին բեռի տակ չեմ կքած, բայց եթէ լսես, որ կքեր եմ՝ շատ չզարմանաս: Երեւակայէ՛, օր կ'ըլլայ որ ժամը 9-ին արդէն անկողին կը մտնեմ, բոլորովին քարգուած: Մուհամմէտը վերջը բարի բերէ...

«Ահեկան»ի «քու» թիւդ ստացած ըլլալու ես մինչեւ հիմա: Ի՞նչ են տպաւորութիւններդ, շատ քարգած եմ գործդ, անարդար եղած եմ: Այս օրերս միացեալ թիւ մը կը պատրաստենք: Տարեւերջին լոյս պիտի տեսնէ: Ուշի մնացած էինք՝ մը տածեցինք զոյգ թիւ մը հրատարակենք եւ 69-էն սկսեալ պահենք մեր բնական եռամսեայ կշռոյթը:

Շատ պիտի ուզէի ամիս մը առաջ ուրիշներու հետ ես ալ եկած ըլլալ Երեւան: Արձագանքներէն դատելով՝ փառաւոր օրեր ապրած էք: Մաղթենք ուրիշ առիթ մը, մօտալուտ առիթ մը, ունենամ գալու դարձեալ եւ, ուրիշ հաճելի բաներու կարգին, համբոյրս դրոշմելու 65 ամեայ ճակատիդ: Կ'երեւակայե՞ս. տակաւին երէկ «60 ամեակի հանգրուան»դ կ'ողջունէի գիրքովս: Դուն ծեր ըլլալու ծեր ես, բայց ես ալ կը ծերանամ կոր, Գուրգէն խան...

Նոր Տարին մօտ է: Ես կը փորձեմ դարձեալ գրել քեզի, բայց եթէ Սէն-Սիմոնեան պայմաններս ձեռնտու չըլլան՝ ներո-

դամիտ եղիր եւ հիմակուընէ ընդունէ Շաղիկին, Արաքսիին եւ իմ լաւագոյն մաղթանքները՝ քեզի եւ քուկիներուդ համար:

Համբոյրներով՝ Գրիգոր Շահինեան

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

23 Նոյեմբերի 1968 թուականի, Երեւան

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա.

Ս. թ. Նոյեմբեր ամսի 10-ի թուակիրդ ստացայ: Բարեւներըս էլ ճիշտ են, հիւանդութիւնս էլ: Հասել էի Անդրաշխարհի մատոյցներուն եւ պարզ ու մէկին կը տեսնէի սահմանադուլը, ուր հաւաքուած էին հարազատներս եւ ապա Չարենց եւ Ակսել, Իսահակեան, Դեմիրճեան, անդրաշխարհի թերթերի թղթակիցներ, ինթերվյու ընելու համար, սա պէս.

Թղթակից.— Ինչպէ՞ս մեռաք, պարոն Մահարի, յաջո՞ղ, բարեյաջո՞ղ...

Ես.— Յաջող եւ բարեյաջող, շնորհակալ եմ բժիշկներիս օգնութեան համար:

Թղթակից.— Ինչպիսի՞ն են Ձեր «Երկիր-Անդրաշխարհ» ճամբորդական տպաւորութիւնները:

Ես.— Երկրի ծիրէն դուրս գալուց յետոյ ինձ զարմացրեց Անդրաշխարհի ճանապարհաշինարարական թափը: Մէկ պակասութիւն միայն ունի այդ ճանապարհը... վերադարձի ճամբայ չկայ...

Թղթակից.— Ձէ՛, չկայ եւ աւելորդ է...

Ես.— Ինչո՞ւ աւելորդ, ջա՛նըմ. ահա ես եկայ եւ յիշեցի, որ «Հայաստան» հրատարակչութիւնը իմ երկու հատորեակները թըթու է դրել եւ նայում է եղանակին՝⁴⁴ Չպէ՞տք է երթալ եւ կարգադրութիւն մը ընել...

Թղթակից.— Մոռացիր երկրային մանրուկ գործերն ու հոգսերը. քեզի կը սպասեն երկնային մե՛ծ գործեր...

⁴⁴

«Թթու դրած» հատորներից մէկը լոյս տեսաւ դրողի մահից վեց, միւսը՝ տասնվեց տարի յետոյ: Եթէ Մահարու կենդանութեան օրօք Երկերի առաջին երկու հատորները լոյս տեսան մէկ տարում, ապա մնացած երեք հատորները՝ 22 տարում:

Ես.— Չարենցի հետ նարդի⁶ պիտի խաղամ:

Թղթակից.— Չէ', ջա'նում...

Ես.— Քոնեա⁶կ խմեմ պիտի... Ես վաղուց քոնեակ բերանս
չեմ առեր...

Թղթակից.— Չէ', չէ'... Քոնեակ, այդ էր պակաս: Որո՞չ է,
դրա⁶խտ պիտի երթաս, չէ նէ...

Ես.— Չարենց որտե՞ղ է...

Թղթակից.— Չարենց... Չարենց սուրբ է, ի՞նչ համեմատու-
թիւն քո եւ նրա մէջ:

Ես.— Ան մեծ սուրբ մըն է, ես՝ փոքր տեսակի... երկրորդա-
կան...

Թղթակից.— Սուրբի մեծ-փոքր չկայ, սուրբը սուրբ է...»: ⁴⁵

⁴⁵ Նոյն օրերին Մահարին վերամշակեց նամակային մանրապատումը՝ տալով դը-
րան աւելի լայն ենթատեքստ եւ «Հարցազրոյց այն աշխարհում» խորագիրը.
«Սովորաբար, ինչպէս գիտենք, մարդը մի անգամ է ծնւում եւ մի անգամ
մեռնում:

Բայց ահա երազում... Այս քանի անգամ է, որ մեռնում եմ...

Եւ այսպէս, անցեալ օրը ես մեռա:

Այս անգամ անդրաշխարհի սահմանադիտում ինձ հանդիպեցին տեղական
թղթակիցները: Յանկարծակիի եկայ.

— Ներեցէք, դուք...

— Մենք հրեշտակապետական, առաքելական աստիճաններ ունենք, — պատաս-
խանեց նրանցից մէկը. — բայց զբաղւում ենք լրագրութեամբ. ասացէք, իւրնդ-
րեմ, ինչպէ՞ս էք ձեզ զգում, ինչպէ՞ս մեռաք...

ԵՍ.— Բարեկաջող: Ծնորհակալութիւն իմ բժիշկներին:

ԹՂԹԱԿԻՅ.— «Երկիր — Անդրաշխարհ» երթուղին ինչպէ՞ս գտաք:

ԵՍ.— Սքանչելի: Միայն մի թերութիւն ունի՝ շարժումը միակողմանի է,
եւ գնալ չի կարելի:

ԹՂԹԱԿԻՅ (Համլետավարի).— Ո՛չ, ո՛չ, այստեղից չի վերադարձել դեռ ոչ
մի ճամբորդ... Բայց դրա փոխարէն շատ են մեզ մօտ այնպիսիները, որոնք
չնայած այստեղ են գրանցուած, բայց փաստօրէն ապրում են երկրի վրայ:
Եթէ չեմ սխալւում, նրանք կոչւում են անմահներ: Վերցրէք թէկուզ Կոմի-
տասին, Թումանեանին, նրանք աւելի երկրի վրայ են ապրում, քան... (հեղ-
նանքով) անմահներ... ինչպէ՞ս չէ, եթէ մարդը մահացաւ՝ ուրեմն մահացաւ,
էլ «անմահ» որն է...

ԵՍ.— Այո, բայց նրանց գործերը...

ԹՂԹԱԿԻՅ (Ընդհատելով).— Նրանց գործերը նոյնպէս փոխադրւում են այս-
տեղ, նայւում են, վերանայւում, արժարները գրանցւում են դրախտում,

մնացածը՝ դժոխք։ Երկնային հաստատություններն ու գերատեսչություններն աշխատում են անվթար, խալ դուք... Շատերին դուք արձաններ էք կանգնեցրել, որոնք մեզ մօտ միայն պատժարանների են արժանացել եւ ընդհակառակը, շատերին դուք խաչել էք, անարգել եւ նետել մոռացություն գետը, այնինչ մեզ մօտ նրանք դրախտային քաղաքացիներ են... Այսպէս աշխատել չի՝ կարելի։ Ի՞նչ նորություններ կան Երեւանի գրական աշխարհում։ ԵՍ.՝ Զրահատուկիւն։ Գրողները գրում են, քննադատները... Քննադատները չեն քննադատում։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Ինչո՞ւ։

ԵՍ.՝ Գտնում են, որ այդպէս աւելի լաւ է առողջութեան համար։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Կիրովականում ի՞նչ աղմուկ է։

ԵՍ.՝ Առանձնապէս ոչինչ. հիմնադրուեց Հայաստանի գրողների միութեան Կիրովականի մասնաճիւղը։ Մասնաճիւղը շուտով կը ստանայ աւտոմեքենայ, գրամեքենայ, քարտուղարուհի՝ զանգի կոճակով եւ գրականութեան զարգացման համար խիստ անհրաժեշտ նման այլ բաներ։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Ի՞նչ դրութեան մէջ են արձակն ու չափածոն։

ԵՍ.՝ Լաւ։ Առաջատարը մնում է բանաստեղծութիւնը։ Կան նաեւ հիանալի արձակագիրներ. բայց... Վերջերս լոյս տեսան Ծիրազի, Սահեանի, Հր. Յովհաննիսեանի, Էմինի գրքերը... Չէ, դեռ շատ հաց ու պանիր պիտի ուտի մեր արձակը, չափածոյին հասնելու համար։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Մալադէյ*⁵, պոէզիա...

ԵՍ.՝ Նոյն կարծիքին եմ եւ ես։ Առաջաւոր բանաստեղծներէլց Գէորգ Էմինը միրուք թողեց եւ պիտի ասել, որ դա մեծապէս ազդեց հէնց իր պոէզիայի վրայ։ Լրջացաւ, խորացաւ Եթէ ես էլի մի անգամ առիթ ունենամ խառնուելու պոէզիայի գործերին, ապա ամենայն լրջութեամբ խորհուրդ պիտի տամ մի քանի պոէտներին, որ միրուք թողնեն...

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Արձակագիրներին մէջ միրուք երեւա՞ց...

ԵՍ.՝ Ո՛չ, բայց լաւ արձակագիրներ, թէկուզ անմիրուք՝ կան։ Նրանք դժուարութեամբ են մտնում գրականութեան գիրով, սակայն ի վերջոյ մըտնում են։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Հետաքրքիր է։

ԵՍ.՝ Խիստ հետաքրքիր։ Նրանք իրենց վէպերում պատմական բերդեր են կառուցում, մէջը լցնում հայ ռազմիկներ, յետոյ թշնամու զօրքը բերում են, չըջապատում բերդը եւ կռիւն սկսում է։ Մի սպանութեան հայի դէմ՝ տասը ոստիկ գլուխ է թռչում, ու վէպը թեժանում է։ Յետոյ հայ սակաւաթիւ զինուորները դուրս են գալիս բերդից, յարձակում թշնամական բանակի վրայ եւ ոչնչացնում նրանց մինչեւ վերջին մարդը... Նման վէպերը սպառուում են ժամերի ընթացքում։

ԹՂԹԱԿԻԻՅ.՝ Օ-լա-լա՛...

ԵՍ.՝ Օ-լա-լա ու մի բան էլ աւելի ժողովրդին հաց է պէտք տալ.՝ ասում են որոշ «հացթուխներ»։ Թէկուզ դա լինի սեւ... Ու տալիս են։ Սեւ հա՞ց։

Ո՛չ, սեւ հաց յիշեցնող ինչ-որ բան, որը կոչուում է ոչ այլ ինչ՝ «հայրենասիրական վէպ»։ Ըստ հուլիսիանյան այստեղ ոչ հայրենիք կայ, ոչ սէր կայ, ոչ վէպ կայ միայն զբող կոչուելու, զիրք տպելու յաջողութեամբ պատկուած մարմաջ... Դեմիրճեանին պիտի հանդիպե՞մ...

ԹՂԹԱԿԻՅ.— Նայած...

ԵՍ.— Ի՞նչ նայած։ Ես ուզում եմ անպայման տեսնել նրան եւ ասել մի քանի խօսք. «Վարդանանք» գրեց եւ չգրեց, թէ ինչպէ՞ս գրեց, ինչպէ՞ս պէտք է գրել եւ ինչպէ՞ս գրուեց այս հիւանալի վէպը, որպէսզի նորերը սովորէին, թէ ինչպէ՞ս պէտք է գրել հայրենասիրական պատմավէպը։

ԹՂԹԱԿԻՅ.— Նորարարութեան մասին ի՞նչ կ'ասէիք...

* Կեցցե՛ս (ռուս.)։

ԵՍ.— Ի՞նչ կարող եմ ասել։ Դա մի ճանապարհ է, որը վերջ ի վերջոյ տաւունում է մինչեւ Գիրգոր Նարեկացի։ Այո՛, այո՛, պարզուում է, որ Նարեկացին ամենամեծ նորարարն է եղել եւ ինքը ոչ մի տեղեկութիւն չի ունեցել այդ մասին...

ԹՂԹԱԿԻՅ.— Այն ժամանակ գիտական քննադատութիւն չի՞ եղել... Կարող էին մի կերպ գլխի դցել, հասկացնել...

ԵՍ.— Գիտական քննադատութիւն եղած տեղը Նարեկացի՞ կը լինի... Ձէ, չի՛ լինի... Ի դէպ, Չարենցին պիտի հանդիպե՞մ։

ԹՂԹԱԿԻՅ (Երեսը դարձնելով դէպի հարաւ).— Այ, տեսնում էք, այս ամբողջ աշխարհամասը դարձաւ հայկական սեկտորն է։ Ահա, ահա քո Չարենցը։ Յետինը Միսաք Մեծարենցն է, դուրս են եկել զբօսանքի Բայց դու ի՞նչ գործ ունես Չարենցի հետ։ Չարենցը սուրբ է...

Այստեղ էր, որ ես զարթնեցի» («Գրական թերթ», Եր., 1969, թիւ 1)։

Գր. Շահինեանին գրուած տողերն առաջին փորձը չէին Անդրաշխարհի նամակագրական պատկերման։ Դրան նախորդել էին ուրիշները.

«Նախ՝ Նարեկացու խուցին քով ինձի յատկացուցած խուցին պիտի անդրադառնամ։ Ատիկա շա՛տ-շա՛տ կարեւոր ու սկզբունքային խնդիր է...

Եղա՞ւ. «Աղօթարան»ը դուռ գրես, ե՞ս ապրեմ Նարեկացու հետ կողք-կողքի... — Ձէ՛, անարգարութիւն չեմ սիրեր եւ չեմ ուզեր, կամ չեմ սիրեր գրաւել աթոռ մը, որն ինձի չ'իյնար։ Նարեկացու խուցի մօտի խուցը քեզի կը պատկանի. գալով ինձի... ես ձեզմէ հեռու չպիտի ապրիմ եւ շաբաթ մի անգամ Վան պիտի երթամ ձեզի համար մասթիքայ, բասթուրմայ, չամիչ, կաղին, ընկոյզ եւ նման բարիքներ հասցնելու համար։ Բերածներս անվթար տեղ կը հասցնե՞մ թէ ոչ (մանաւանդ օղին...), այդ չէ կարեւորը, կարեւորն այն է, որ այժ ք է իմ գերը» (Համաստեղին, 26 սեպտեմբերի, 1966թ.)։

«Գալով Պարոնեանի եւ Օտեանի հանգամանքին, շա՛տ ես միամիտ վերջերս վախճանուած Ալազանը երազիս եկաւ եւ յայտնեց ցնցող նորութիւններ Անդեանականէն. բացարձակ մեղաւորներ եւ բացարձակ անմեղներ չկան այնտեղ. արձակագիրներն ու բանաստեղծները մեծ մասամբ դրախտաբնակներ են եւ

Եւլն. եւլն. եւլն.:

Սիրելի Գրիգոր աղա. «Ահեկան»ը չեմ կարդացեր, ոչ «քո» համարը. ոչ «իմ»: Ես արդէն քեզի նախագգուչացրի, որ իմ համարը մարդու միջոցով զրկես: Անհամբեր եմ կարդալու, թէ ինչպէ՞ս ես ջարդեր վէպս: Ինչո՞ւ:

Այսպէս, տարին վերջանում է. քիչ էր մնացել գնացող տարին ինձ էլ տանէր, բայց այս անգամ էլ կինս, Անտոնինան, աւելի ուժեղ եղաւ, քան այդ Մահ կոչուած փուշտը: Ծիշտ է, չկըրցաւ ինձ տանել, բայց շատ բան տարաւ. գրել չեմ կարող, թոյլ եմ, հո՛յլ, ծո՛յլ...

Ծա՛նր, ծա՛նր 65-ամեակ:

Ուրեմն կը սպասեմ «Ահեկան»իս: Ուրեմն Շաղկիին եւ Արաքսիին շատ ջերմ բարեկներ: Ես սպասաւոր չունեմ, բայց սպասուհի ունեմ. սորվեցուցի, որ ամէն առտու ինձ վեր հանէ «Վերկայէք, ընկեր, Ահեկանը մեծ-մեծ քայլերով գալիս է...» խօսքերով:

իրենց մեղքերու չափերուն նայելով՝ դժոխք կ'երթան պատժուելու, նորէն ետ գալու համար. քննադատները, խմբագիրներն ու հրապարակախօսները դժոխարեակներ են եւ իրենց հատ ու կտոր լաւ գործերու համար մէկ-մէկ զրախտ կ'արձակուին քիչ-շատ թեթեւանալու Բացառութիւն է արուած ապրիլեան գոհերու (գրական-քննադատական եւ այլն) եւ 37 թուականի գոհերու համար, որոնք զրախտային յարկաբաժիններուն մէջ կը ճառողեն եւ խաբամպիլ կամ բիւետարդ կը խաղան: Այն գրողները, որոնք Քիւրդիստանի եւ Սիրիիոյ համը առած են, զրախտի արուարձաններում քոթէջներ պիտի ունենան, եւ Ալազանը մեռնելէն կէս վայրկեան չանցած իր քոթէջը մտած է եւ ծխախոտ մը վառած է: Կան նաեւ աղջկային կլուբներ, ուր կը հաւաքուին անդենականները եւ կը յիշեն իրենց անցաւոր կեանքը: Հայկական աւուրի մէջ կարելի է տեսնել Նարեկացուն եւ Սիւրբիթոյին, Գուշակին ու Վարուժանին, Օշականին՝ որու մէկ ոտքը զրախտին մէջ է, իսկ միւսը...» (Ա. Հայկազին, 25 մայիսի, 1966թ.):

«Մի վախճար, ուր ալ որ երթամ, հասցէս պիտի անպակաս ընեմ. ըսի՝ «ուր ալ որ երթամ», բայց սուտ ըսի քիչ մը, որովհետեւ եթէ Անդենասան երթամ (ո՞ւ վ գիտէ...) հասցէս գիտամա՞ր չպիտի զրկեմ եւ նամակ ալ չպիտի գրեմ... որովհետեւ եթէ գրեմ՝ պիտի գրեմ՝ «Սիրելի Հայկազ, այսօր Պարոնեանի հետ թաղու խաղցանք», կամ «այսօր Օտեանի հետ «Մեֆիստոֆել» կապիւնոյի մէջ սուրճով ռախի քաշեցինք», գուն, երկրային գործերդ մոռցած՝ հասցէս առած մօտս պիտի վազես... չէ՛, մի պնդեր, ես գիտեմ, ե՞րբ պիտի հասցէս զրկեմ, երբ՝ ոչ» (Ա. Հայկազին, 26 մարտի, 1966թ.):

Կը ճանչնա՞ս Վեհանուշ Թէքեան քսանամեայ բանաստեղծուհուն, որն ապրի ի Բէյրութ... շնորհքով աղջիկ է:

Տօները շատ լաւ անցան: Ես էլ եմ ցաւում, որ չկայիր: Տօնի պակասութիւնն չունենք մենք, 1969-ին Կոմիտասի եւ Թումանյանի 100-ամեակին է: Վեր կայ եւ արի:

Յոգնեցի: Գրիր:

Քո՝ Գ. Մահարի

Գուրգէն Մահարին – Գրիգոր Շահինեանին,

16 Մայիսի 1968 թուականի, Պալանկա

Շատ սիրելի Գրիգոր աղա.

Մի տարի էլ անցաւ: Ափսոս չէ՞ր անցեալ տարին՝ մինչեւ Օգոստոսի 1-ը: Այո, ձախորդութիւններն սկսուեցին Օգոստոսի 1-ից, իմ ծննդեան օրից...⁴⁶

Ինչեւէ!

Այս ձախ «Ահեկան»ը մինչեւ հիմա ինձ չգտաւ: Փորձիր մի օրինակ ուղարկել Աբրահամ Ալիքեանին: Կարծում եմ, որ կը ստանամ:

Ինչպէ՞ս ես, քե՞Ք, հա՞լ: Ես՝ որ զուրկ եմ ե՛ւ մէկից ե՛ւ միւսից:

Գրիր:

Ջելոմ բարեկներ տիկնոջդ եւ դստերդ:

Քո՝ Գ. Մահարի⁴⁷

ԳՐԻԳՈՐ ԱՃԵՄԵԱՆ

⁴⁶ Այդ օրը Մահարին Մոսկուայում ենթարկուեց չնախատեսուած վիրահատութեան:

⁴⁷ Ուղիղ մէկ ամիս անց այս նամակից Մահարին կնքեց իր մահկանացուն: